

1901

Ս. ԷԶՄԻԱԺՆԻ ՏԱՄՆԵՒՎԵՑԵՐՈՐԴ ԴԱՐԱԴԱՐՁԸ

ՌԵԶԻԿԱՅ 1901 տարին, որ ընդհա-
նուր թուականի վրայ մեծ նշա-
նակութիւն ունի, իբր քսաներորդ
դարազրուի թուականին Քրիստո-
սի, Հայոց համար մասնաւոր նշա-
նակութիւն կստանայ, որովհետեւ
ճիշդ 1600 տարի կը լրանայ Ս. Լու-
սաւորչի Վիրապէն եղնելու թուա-

կանէն, կամ ուրիշ բացատրութեամբ մեր ազգի լուսաւո-
րութեան թուականէն. Դիտմամբ կը գործածեմք լուսա-
ւորութիւն բառը, զի քրիստոնէութիւն կանուի մտած
էր մեր ազգի մէջ՝ մեր առաջին լուսաւորիչներուն՝ Ս. Թա-
դէոս և Ս. Բարդուղիմէոս առաքեալներու ձեռքով, և
առաջին երեք դարերու մէջ քրիստոնէութիւնն անխափան
մնացած էր ի Հայաստան, թէպէտև ոչ ազգի տիրող
կրօնքն էր դարձած և ոչ էլ կատարեալ զարգացում ստա-
ցած. Քրիստոնէութեան անխափան պահպանութեան
փաստերն են՝ մարտիրոսաց վկայութիւններ, հայրապետաց

անուաններ, հայաժանաց կրկնութիւններ և պատմական յիշատակներ, որոնք թէ ազգային և թէ օտար պատմութեանց մէջ ցրիւ կը գտնուին. և երբ խնամով զննուին և ուսումնասիրուին՝ պատմական անյիշի ճշմարտութիւն կը կազմեն: Անծանօթ չեն մեզ այն քննադատութիւններ, որոնք մեր ազգային եկեղեցական և նախնական պատմութեան նկատմամբ եղան և կլինին թէ օտարազգի և թէ օտարամոլ ուսումնասիրողներէ. և կ'ընդունիմք իսկ թէ շատ վիտնական և հանճարեղ լուսարանութիւններ կը բազուին նոցանից: Սակայն պէտք է իս մոռանալ, թէ օտարազգին՝ որ ազգային տեղեկութիւնները և տեսութիւնները իրենց ընդարձակ և բազմակողմանի պարագաներով չէ կարող ըմբռնել, յաճախ մի ունէ մասնաւոր կէտէ կը զրաւուի և ամբողջական բաղդատութեան օգուտէն կը զրկուի. իսկ օտարամոլը, որ իւր ազգային եկեղեցւոյն պատին ու իրաւունքը չէ խզում զոհել, կամայական մեկնութեանց և արտաքին թեկադրութեանց մարմաջէն կը շփոթի: Մենք թէ՛ պարզապէս աւանդամոլ կարծեաց և թէ՛ քննադատութեան անդուն շփոթութեանց ծայրայեղութիւններէ խորշելով՝ ի պատիւ մեր ազգի լուսաւորութեան տասնևվեցերորդ դարադարձին կը ներկայեմք մեր երիցս երանեալ Հոսաւորչի ժամանակագրական և բաղդատական պատմութիւնը մեր ուսումնասիրութեանց համեմատ, և առանց մտնելու պատմութեան լրացուցիչ մանրամասնութեանց մէջ:

1. ԼՈՒՍԱՒՈՐԾԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

Գրիգորի հայրն է Անակ Պարթևաց թագաւորական ցեղէն: Արշակունեաց պարթևական ծագումը և պարթև Վաղարշակէն սերած լինելու պատմութիւնը դժուար է այլ ևս իբրև պատմական ստուգութիւն ընդունել, և հե-

տևաբար Հայ Արշակունիներն արտաքին պատմութենէն մեզ ծանօթ Արտաշիասի սերունդն են, որ Հռովմէական և Պարթևական հօր կայսերութեանց միջև բազմից ելեւէջներով իրենց իշխանութիւնը վարեցին: Պատմական փաստերով կը հաստատուի նաև թէ մեր պատմութեան Խոսրովը, է նոյն ինքն արտաքին պատմիչներէն Արշակ կոչուած և Պարթևաց վերջին թագաւոր Արտաւանի եղբայրը: Անակ և իւր միւս եղբայրը (Ագաթ. 35) Մասանեան Արտաշիրի յանձնարարութեամբ դաւաճանեցին Խոսրովը: Արդ՝ Նիկիէի պատմութեան մէջ կը կարդանք թէ Տրդատ Խոսրովի որդին իւր հօր սպանութենէ յետոյ «փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հօրեղբարցն իւրոց. ապրեալ սնաւ յերկրիդ Յունաց» (Նիկի. 133): Խոսրովին սպանողները Տրդատի հօրեղբայրները եղած ատեն, Արտաւան և Խոսրով և Անակ եղբայրներ եղած կը լինին, կամ առ նուազն ընդարձակագոյն իմաստով՝ իրարու հօրեղբորորդիներ:

Գրիգորի ծննդեան տարին, ըստ ազգային պատմութեան, դաւաճանութեան միջոցին է: Նորա յուլթիւնը եղած է յԱրտազ ըստ աւանդութեան Ս. Մահակայ (Խոր. Բ. 74), նոյն իսկ Անակայ գալու տարին. մինչ սպանութիւնը կատարուած է «յետ անցանելոյ երկուց ամաց գալստեան Անակայ ի Հայս». ուրեմն Գրիգորի ծնունդը եղած է սպանութենէն մի տարի առաջ: Արդ՝ Արտաշիր Մասանեան, ըստ ճշդեալ հաշուոց, մեռած է 241-ին, ուրեմն Խոսրով սպանուած է առ նուազն 240-ին, և Գրիգոր ծնած է 239-ին:

Գրիգորի հեթանոսական անունը անծանօթ է ի պատմութեան, զի միամեայ մանուկ տարուած է Գեսարիա, և Նէթաղեայ ձեռքով քրիստոնեայ եղած անմիջապէս և քրիստոնէական անունովը ծանօթացած: Այլ եթէ Անակայ երկրորդ դաւակի փախած և ազատած լինելը

հաւանական չէ, ինչպէս շատեր կը կարծեն, անյարմար չեմք կարծելու ասել թէ այս երկրորդ տղային տրուած Սուրէն անունը՝ նոյն ինքն Գրիգորի հեթանոսական անունն է:

Գրիգորի դաստիարակութիւնը խնամեալ եղաւ Գեսարիոյ մէջ, որ ժամանակուան ուսումնապետն քաղաքներէն մին էր, և իրեն համար գրուած էլ կը գտնեմք թէ «վարժեալ էր հելլենացի և ասորի դպրութեամբ» (Գլալ. 22):

Գրիգոր ամուսնացաւ, ըստ Խորենացւոյ, «Յարբունս հասակի հասեալ» (Խոր. Բ. 80), կամ ըստ Զենոբայ «իբրև եղև երկոտասանամեայ» (Գլալ. 22), Բայց 12 տարեկան ամուսնանալը շատ կանուխ և անհաւատալի լինելով, հարկ կը սեպեմք երկարաձգել մինչև 22 տարեկան լինելը, որով նորա ամուսնութիւնը կը դնեմք 261-ին:

Գրիգորի կլինն է Մարիամ, դուստր Դաւիթ անունով մարդու ի Գեսարիա: Աթանագինէս եպիսկոպոս, օղիական եպիսկոպոսին Սեբաստիոյ իբր քորեպիսկոպոս Պիղաքտիոյ և ոչ եպիսկոպոս Գեսարիոյ Գապադովկացոց, կը յիշուի պատմութեանց մէջ իբրև Լուսաւորչի խնամին: Դաշանց թուղթը կը կոչէ նորան եղբայր Մարիամու, բայց յայսմաւորաց մէջ կը կոչուի *անձը* Լուսաւորչի, որ աներձագի իմաստ ևս ունի ի գիրս (տես Բուզ. 12): Հաւանական է Դաւիթը բնիկ սեբաստացի կարծել ի Գեսարիա գաղթած, կամ թէ Աթանագինէսը Գեսարիայէ Սեբաստիա դնացած ենթադրել: Լուսաւորչի ձեռնադրութենէ յետոյ Գեսարիայէ Սեբաստիա երթալը և միջոց մը այնտեղ մնալը Սեբաստիոյ հետ յարաբերութիւն ունեցած լինելու նշանն է:

Գրիգոր երկու զաւակ միայն ունեցած է, Վրթանէս: Եւ Արիստակէս, և այնուհետև չյետ երկից ամաց երկուց որդւոց լինելոյ» (Խոր. Բ. 80), բաժնուած է իւր ամուսնէն: Սովորաբար այդ խօսքերը կը մեկնուին այնպէս թէ ա-

ամուսնութենէն երեք տարի յետոյ երկու որդի ունեցած լինելով բաժնուած լինին, բայց աւելի լաւ է իմանալ այնպէս, որ երկու որդի ունենալէն յետ երեք տարի ևս անցնելով բաժնուած ասուի, որ ամուսնութենէն զոնէ վեց տարի յետոյ ասել է, և այս կերպով կը յարմարի ևս, որ «Մարիամ հանդերձ մանկամբն կրտսերաւ ի վանս կուսանաց անկեալ կրօնաւորիւր» (Խոր. Բ. 80), որ անհնարին պիտի լինէր եթէ ստնդեայ մանուկ ունենար Մարիամ։ Ուրեմն Վրթանիսի ծնունդը կրնանք դնել 262-ին, Արիստակիսի ծնունդը 264-ին, և Գրիգորի իւր Մարիամ ամուսնէն բաժնուելը 267-ին։

2. ԼՈՒՍԱՆՈՐԻՉ ԵՒ ՏՐԻԱՏ

Լուսաւորչի իւր ամուսնէն հեռանալուն պատճառը յայտնապէս արքունական ծառայութեան մտնելն եղած է, և ոչ թէ ինքն էլ կրօնաւորելու դիտում ունեցած է, որով Մարիամու կրօնաւորաց վանք քաշուիլը լոկ ապահով կենաց եղանակ պիտի նկատուի, և ոչ թէ հրկուց կողմանց համերաշխ բարեպաշտութեամբ ամուսնական կեանքին վերջ տալու նպատակ։ Գրիգորի այս բաժանումէն յետոյ ուր գնացած լինելը յիշուած չէ, այլ պարզապէս ասուած է թէ «անցեալ գնաց առ Տրդատ» (Խոր. և Գլակ.)։ Արդ՝ այս միջոցներուն, ըստ նոր հետազօտութեանց, Տրդատ արդէն կը թագաւորէր։

Վաղերիանոս կայսեր գերութեան աւթիւ 260-ին յիշուած է Հայոց մի Արտաւազդ թագաւոր, անժանօթ տոհմային պատմիչաց։ Սորա վախճանը յայտնի չէ, այլ կերևի թէ Տրդատ նորա յաջորդը եղած է և թագաւորած մինչև 276, յորում Վառն Գարսից թագաւորը գրաւեց Հայաստանը և Տրդատ պարտաւորուեցաւ ապաւինել Հռովմայեցւոց, և նոցա մօտ մնաց մինչև որ Դիսկղետիանոսի

օգնութեամբ դարձաւ իւր դահը 286 կամ 287-ին: Իսկ այս թուականը կը քաղեմք Խորենացոյ զննութենէն, որ դտած է և ստուգած «զլթադաւորելն Տրդատայ յերրորդ ամի Դիոկղետիանոսի» (Խոր. Բ. 82): Արդ՝ Դիոկղետիանոսը կայսր եղաւ 284-ին և նորա հրրորդ տարին ընկնում է 286-էն 287:

Ըստ պատմութեան, Գրիգոր իւր ամուսնէն մեկնելէն մինչև իւր չարչարանաց տարին Տրդատայ ծառայութեան մէջ մնաց, ուրեմն քսան տարի ծառայեց նորան: Տըրդատ մի տեղ կասէ Գրիգորի. «այսչափ ամբ են զի տեսի զքեզ» և ուրիշ անգամ կըսէ. «Աշխատեցար ընդ իս ի մանկութենէ վաստակովք» (Աղաթ. 46. 86), որ երկար ժամանակ մէկտեղ եղած լինելնին կը ցուցնէ:

Իսկ Գրիգորի ծառայութիւնը ոչ զինուորական եղած է և ոչ կառավարական, այլ պալատական սպասահարկութիւն իբրև ներքին սենեկապետ և մտերիմ պաշտօնեայ, և նաև իբրև քարտուղար և դպիր արքունական, որովհետև յիշեցինք արդէն թէ Գրիգորը հելլենական և ասորական դպրութեանց մէջ վարժ էր:

Գրիգորի քրիստոնէութիւնը պէտք չէր որ Տրդատայ անժանօթ մնացած լինէր, զի չենթադրուի, թէ այսչափ երկարատեան արտաքին ուրացութեան մէջ տպրէր Լուսաւորիչը: Արդէն քրիստոնէութիւնը արդելք չէր արքունական ծառայութեան, քանի որ հալածանաց հրաման չկար, և քրիստոնեայք նոյն իսկ հռովմայեցի կայսերաց պալատներուն մէջ կը ծառայէին: Անյայտ մնացածը Գրիգորի բուն ցեղն ու ծագումն էր, և պէտք է ասել թէ իբրև Կեսարացի սոսկական մի կը նկատուէր նա արքունեաց մէջ:

Հիմնուելով մինչև այժմ բացառութեամբ ժամանակագրական կէտերու վրայ՝ պիտի ասեմք թէ Գրիգոր Կեսարիայէ ելնելով հայաստանի մէջ մտաւ Տրդատայ ծառա-

յուլիսն 268-ին, որ աւելի ևս յարմար է զործոց ընական կարգին, և այնտեղ մնաց մինչև 276, և անկէ ետքը իւր տիրոջ հետ գնաց Հռովմայ կայսերութեան երկիրը, և այստեղ ևս տասը տարիի չափ միասին ապրելէ և իբրև հաւատարիմ պաշտօնեայ անոր ծառայելէն յետոյ, ի միասին եկաւ 286 կամ 287 ին, երբ Տրդատ Դիոկղետիանոս կայսեր օգնութեամբ իւր իշխանութեան կը դառնար:

3. ՉԱՐՉԱՐԱՆՔ ԵՒ ՎԻՐԱՊ

Միևնոյն տարին, երբ Տրդատ իւր յաղթական մուտքը կը կատարէր և դեռ իւր մայրաքաղաքը չէր հասած, Եկեղեցաց գաւառի Նրէզ ավանի մօտ Անահտական մեհանի մէջ ուղից իւր յաղթութիւնը տօնախմբել, և կռապաշտական մեծ զոհեր և արարողութիւններ կարգադրուեցան ի պատիւ մեծ տիրամօր Հայոց: Արտասովոր հանդէսը արտակարգ զործերու առիթ տուաւ, և յաղթութեան ամբարտաւանութիւնը Տրդատայ սովորական խոհականութիւնն ևս կորցնել տուաւ. և իւր պալատականներէն նոքա ևս որոնք իրենց քրիստոնէութեան պատճառով կռապաշտական ծառայութիւններէ ազատ կը մնային, հրաման ստացան այդ արտասովոր պաշտամանց մասնակցել: Հրաման հղաւ նաև Գրիգորի Անահիտի նուիրեալ պատկները և փունջերը տանել, զոր հարկաւ պիտի չկատարէր Գրիգոր իւր քրիստոնէութեան հակառակ գտնելով: Այլ Տրդատ իւր սովորական ներողամտութիւնը չունէր այլ ևս: Բռնութիւն և հաւատք իրարու բաղխեցան, և այսպէս տեղի ունեցաւ Գրիգորի մարտիրոսական նահատակութիւնը: Լուսաւորչայ չարչարանաց տեղը կանուխէն վանք մը շինուած է, որ և ցարդ կը մնայ Զարչարանաց Ս. Լուսաւորիչ անուամբ, Երզնկա քաղաքէն դէպ հարաւ երկու ժամի չափ հեռու Մեղուցիկ գիւղի մօտ, լեռանց ստորոտը, գեղեցիկ դիրքի վրայ:

Հուսաւորչի տրուած չարչարանքները հետեւեալ կերպով կը պատմուին Ագաթանգեղոսի մէջ.

1. Ձեռքերը կապած, գայլ ի բերան, կոնակը աղի բեռ, կուրծքը գետց բարձր տեղէ վար կախեցին:

2. Մէկ ոտքէն կախելով աղբ ծխեցին և դալար բերրով ծեծեցին:

3. Ոտքերը կոճղներու մէջ ճղմեցին:

4. Ոտքին երկաթ բեռներ մխելով վաղեցրին:

5. Գլուխը կուփահար ծեծեցին:

6. Գլուխը մամուլի մէջ դնելով քիթէն քացախ և բորակ փչեցին:

7. Գլուխը մոխրով լեցուն պարկի մէջ կապեցին:

8. Գլխիվայր կախելով նստատեղէն ձագարով ջուր լցրին:

9. Գողերը երկաթէ ճանկերով քերեցին:

10. Երկաթէ դաստակներու վրայ քաշկռտեցին:

11. Ծունկերը երկաթէ կապիճներու մէջ պնդելով կախեցին:

12. Հալած կապարով մարմինը այրեցին:

Այդ չարչարանքները երբեմն օրերով ևս շարունակեցին, այնպէս որ Գրիգորի վրայ փորձուած բռնութիւնները ամիսէ աւելի տևեցին. և այս միջոցին վերջն է, որ Գրիգորի իսկապէս ով լինելը զննութեանց նիւթ եղաւ և յայտնուեցաւ. Հուր տուողն եղաւ Տաճատ Աշոցեան քեռայրը Արտաւազգ Մանդակունոյ, որ կրցած էր Գրիգորի հետ ծանօթութիւն ունեցած լինել Գեսարիոյ մէջ, զի և ինքն Մանդակունեաց կոտորածի ժամանակ Արտաւազգայ քոյրը փախցրած էր Գեսարիա և յետոյ իրեն կին առած (Խոր. Բ. 71. 82): Գրիգոր սերնդեամբ թագաւորապան Անակայ որդի, և քրիստոնէութեամբ թագաւորական հրամանաց ընդդիմացող դատապարտուեցաւ Արտաշատայ Խոր Վիրապը ձգուելու:

Լուսաւորչի Երզնկայէ Արտաշատ տարուելուն նկատմամբ ս. Թէոփորոս Սալահունիի պատմութեան մէջ կը յիշուի, թէ Սուրէնաշէն աւանէն անցուցին (այժմ Ղուլուն անուն փոքրիկ քրդաբնակ գիւղ ի Դերջան), ճիշտ սուրբին քրիստոնէութիւն ընդունելու օրերը: Պարնեցիք ևս աւանդութեամբ կը պատմեն, թէ Պարնոյ մօտ Մուտուրկու Ս. Լուսաւորիչ վանքին տեղը մի գիշեր օթեալ նեցաւ Լուսաւորիչը, և վիրապաձև փոքրիկ մի փոս էլ կը պատուուի ցարդ իբրև Լուսաւորչի արգելարան: Նրկատելով Երզնկայէ Արտաշատ ուղեգիծը և դատապարտեալները դղեակներու մէջ պահպանելու սովորութիւնը, կրնայ արդարանալ Պարնեցոց աւանդութիւնը: Այդ ամեն հղելութեանց իբրև թուական պէտք է ընդունել 286 կամ 287 տարին, յորում Գրիգոր արդէն 48 տարեկան հղած կլինի: Յայսմաւուրք փետրուարի 4 և 28 օրերուն կը դնեն չարչարանքն և վիրապ մտնելը, բայց թէ տոմարական հաշիւները ըստ հնոյն չեն, և թէ հեռաւորութիւնները լաւ ճշտուած չեն:

Լուսաւորչայ վիրապը ցայսօր կը ցուցուի և կը պատուուի Խորվիրապ վանքի մէջ Արտաշատայ բլուրի վրայ: Համակ քարաշէն և բոլորակ ձևով և իբր 4 մետր տրամագծով մի խոր հոր է վիրապը, որ առաջ աւելի խորունկ է եղեր, և յետոյ մասամբ լցուեր է հողով: Հորի բերանը այժմ ծածկուած է կամարով և վրան յատուկ մատուռ է շինուած պատարագի սեղանով, վանքին մեծ տաճարէն քիչ մի հեռու: Քսանուհինգ ոտք սանդխով կիջնուի մէջը, ուր մի քար կայ երկու մաշած տեղերով իբրև հեաք ծնրադրութեանց Լուսաւորչին:

Հին ժամանակի բանտեր խիստ և անտանելի էին և գետնափոր նկուղներ բանտի կը ծառայէին: Խորունկ և բերանը բաց հորեր էլ բանտի պէս կը գործածուէին, ինչպէս արեւելեան յիշատակներէ կը քաղուի: Լուսաւորչի

վիրապն ևս այսպէս էր, և ըստ պատմութեան Արտաշատու դղեակին բանտն էր. և Գրիգոր ունեցաւ «զհամբերութիւն տևողութեան այնչափ ամս ի վիրապին» (Փարպ. 6.). Արտաշատու դղեակի բանտը ուրիշ դղեակներու բանտերէն աւելի խիստ էր և մեծ մահապարտներուն սահմանուած էր:

Հուսաւորչին վիրապի մէջ անցուցած ժամանակը դանդան յիշատակաց մէջ 13 կամ 14 և կամ 15 տարի ասուած է, և հարկաւ ամիսներու և օրերու ճշտութեամբ չենք կարող հաշուել զայն. այլ սովորաբար 287 տարին դնելով վիրապի մուտքը, վիրապի ելքը կը դնեմք 301-ին որ կանէ իբր 14 տարի:

Հուսաւորչին վիրապային կեանքը հրաշալեաց կարգն է. և նկատելով վիրապում ապրելու անյարմար պայմանները, և 14 տարիներու երկար տևողութիւնը, աստուածային սքանչելեաց մի յատուկ նշան կը նկատէ ազգը իւր Հուսաւորչին այնչափ ժամանակ կենդանի մնալը: Միւս կողմանէ պատմութիւնն ևս կընդունի Հուսաւորչի վրայ հսկող մարդկային մի ձեռք. վասն զի կայ մի կին, որ ամեն օր իրեն հաց կը բերէ: Վիրապէն ելնելուն պարագաները զննելով անհնարին է չտեսնել, որ ինքն թագաւորին քոյրն է՝ որ Հուսաւորչի խնամակալ եղած է, և խորովիդիստոյ ծածուկ քրիստոնեայ եղած լինելը ստոյգ կը տեսնուի: Այլ աւելորդ է կամայական ենթադրութիւններով ջանալ նուազեցնել աստուածային զթութեան նշանակութիւնը, սը Հուսաւորչայ հաւատքին աշակերտեալ մի ազգի կրօնական խղճի հիմնաքարն եղած է:

Հուսաւորիչը վիրապի մէջ երկնային մխիթարութիւններ ևս ունեցած է: Մի հրեշտակ հանապազօրեայ այցելութիւններով զինքը կը մխիթարէ. և իրաւ էլ առանց երկնային քաջալերութեան ներքին շնորհի անհնարին էր 14 տարի այդ խստամբեր կեանքին տոկալ: Մասնաւոր

աւանդութիւնն ևս ունիմք, զոր եկեղեցւոյ մէջ ևս կը յիշատակիմք: Օր մը հրեշտակը չերկիր միւս օր Լուսաւորիչը պատճառը կը հարցնէ. և հրեշտակը կը պատասխանէ թէ Քրիստոսի համարձման տօնի առթիւ հրեշտակաց ինն դասակարգութիւններ մի մի օր յատուկ հանդէս կը կատարեն յերկինս. և ինքը շորրորդ դասէն լինելով, շորրորդ օրը իւր դասուն հանդէսէն դատուիլ չէր կարողացած: Այդ յիշատակը կը կատարեմք համարձման կիրակիին, որ է երկրորդ ծաղկազարդի օրը, և շարականն ևս այդ յիշատակը կը բացատրէ: Հարկաւ այդ աւանդութեանց խորհրդական իմաստ պիտի տամք, և ոչ թէ հրկնքի գործերուն երկրային ձեւեր պիտի ընծայեմք:

Վերապի պատմութեան վրայ աւելի ասելիք չունիմք. միայն կարող եմք յիշատակել Տրդատայ հրովարտակները քրիստոնէից դէմ, և նոցանով հրամայուած հարածանքները, և Ս. Թէոդորոս Սալահունիի նահատակութիւնը Դերջանում, ուր այժմ կայ Սըբըբը Ս. Թորոս վանքը, և եկեղեցւոյ մէջ կը ցոյց տրուին նոյն Ս. Թէոդորոսի, և իւր մօր Ս. Ազարիթայի, և զինքն մկրտող Ս. Տառնոս քահանայի գերեզմանները: Այդ միջոցին զանազան պատերազմներ ևս եղան Հռովմայեցւոց և Պարսից մէջ, որոց մասնակից էր Տրդատ իբրև նիզակակից Հռովմայեցւոց, մանաւանդ որ պատերազմի դաշտն ևս Հայոց երկրին մէջ էր. բայց սորա մեր նպատակին չեն պատկաներ:

4. Ս. ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՔ

Լուսաւորչայ վիրապի կենաց վերջին տարւոյն մէջ տեղի ունեցաւ Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը: Խորհնացւոյ և Ազաթանլեղոսի պատմութիւններէ կը բաղեմք, թէ Հռովմայ մէջ Ս. Պօղոսի մի կուսաստան կար, որի

այլսաւորն էր Գայիանէ թագաւորական ցեղէն, և նոյն պանքի կուսաններէն մինն էր Հռիփսիմէ նոյնպէս թագաւորական ցեղէ և աննման կերպով գեղեցիկ, Խորենացի կը պատմէ թէ Գայիանէ «իմացեալ հոգւոյ ակամբ», թէ Հռիփսիմէի համար կը խորհուի «առնուլ ի պատիւ տանն Հռովմայեցւոց ի թագուհութիւն», «առեալ զնա փախչի յԵփեսոս»։ Իսկ Ագաթանգեղոս կը պատմէ թէ խուզարկու նկարիչներ զրկուեցան ամէն կողմ գեղեցիկ աղջիկներ փնտռելու, բռնութեամբ մտան Ս. Պօղոսի վանքն ևս, նկարեցին Հռիփսիմէին, ցոյց տուին Դիոկղետիանոսի, անմիջապէս հարսանեաց պատրաստութիւնք սկսան, կուսանք պահոց և աղօթից դիմեցին. և երբ վտանգը մօտալուտ տեսան, որոշեցին փախչել, և անմիջապէս կը յարէ, թէ «գային հասանէին յերկիրն Հայոց յԱյրարատ գաւառ» (Ագաթ. 118)։ Դիոկղետիանոս եղելութիւնը կը գեկուցանէ Տրդատին յատուկ հրովարտակով և հրաման կանէ Հռիփսիմէն գտնել, իրեն յղելու կամ անձին պահելու աղատութեամբ։ Հռիփսիմէ և Գայիանէ ընկերներով կը գտնուին Վաղարշապատում ի Հնձանս թագաւորին։

Ըստ միւս պատմութեան որ յանուն Խորենացւոյն, Գայիանէ և Հռիփսիմէ հետգհետէ կը հանդիպին յԱղեքսանդրիա Եփեսոսի, անկէ յԵրուսաղէմ, և անտի յԵդեսիա։ Այստեղ կասուի թէ Հռովմէ փախչողներ եօթանասունէ աւելի էին, որք հետգհետէ ցրուեցան Եդեսիա, Գարանաղի և ի տեղիս տեղիս։ Գայիանէ և Հռիփսիմէ և ընկերներէն մի մաս Միջագետքէն կը մտնեն ի Հայս և կհանդիպին Խլաթ ի Բզնունիս (այժմ Ախլաթ), Սուրբ Խաչ (այժմ Խաչգիւղ) և Գճաւ ի Մոկս, Կորդուաց երկրի մէջ Բերկրացւոց գաւառ, Տմորիք, Մշկունիք, Բուժունիք և Սուրբտիկին, Ագռաւաքար և Գատկեր Տիրամօր (որ է Հոգւոց վանք) և Բոյթ Անձնացեաց մէջ, Կորիթ

և Վարադ ի Վասսուրական: Վարադայ Ուրբաթայրքի մէջ կը մնան երկար ժամանակ, ուր քահանաներ ևս կը յիշուին. և վերջապէս կանցնին Վաղարշապատ, ուր Աղաթանգեղոսի պատմութիւնը. հասցրած էր իրենց Հռովմէ մեկնելէ անմիջապէս յետոյ:

Այդ պատմութիւններն այնպիսի պարագաներ ունին, որով հաւանականութենէ հեռու կը մնան: Եւ նախ այսպիսի նշանաւոր դիպուած մի անծանօթ է բոլորովին արեւմտեան պատմութեանց և վկայաբանութեանց. կանանց բազմաթիւ մի խումբ Հռովմէ մինչև Վաղարշապատ անկասկած կը ճանապարհորդէ հալածանաց ժամանակ. երկու կուսանաց անուններն ևս բնաւ արեւմտեան լեզուաց մէջ չեն գտնուիր, Դիոկղետիանոսի պատմութեան ծանօթ և ստոյգ պարագայք բնաւ չեն համաձայներ. և այլ նմանօրինակ տեսութիւնք:

Արտարին պատմութիւնք կը յիշեն Դիոկղետիանոսի Պրիսկա կինը և Վաղերիա աղջիկը, որոնք քրիստոնէութեան համար հալածուեցան և նահատակուեցան, ուստի ոմանք ուղեցին սոցա նոյնացնել մեր Գայիանէի և Հելիսիմէի հետ, սակայն նորա նահատակուած են Թեսսաղոնիկէ (այժմ Սելանիկ), զոր չէ հնար Վաղարշապատի հետ նոյնացնել:

Այլ խորհեցան թէ Միջագետացի կուսաններ լինին, որոնք Ս. Փերրոնեայ վկայաբանութեան համեմատ Մծրինէ փախչելով ամէն կողմ ցրուեցան: Այդ մեկնութեան համար Հռիփսիմեանց վերագրուած ուղեգիծը կը յարմարի, այլ պատմական նշաններ կը պակսին:

Վերջապէս, ըստ այլոց, նոյն իսկ Հայ կուսաններու մի խումբ են Հայոց մայր կուսաստանէն՝ Հոգւոց վանքէն ելած և Այրարատայ կողմերը հաստատուած: Հռիփսիմեանց ուղեգիծը սորան ևս կը յարմարի, այլ աղբային ականդութեան մասը, որ Հռիփսիմեանները օտարազգի-

ներ կը ճանաչէ, չհաստատուիր: Այսու հանդերձ թերեւս աւելի պատուաւոր կը լինի քննիկներու և հայուհիներու ընծայել Հայոց լուսաւորութեան պատմութենէն մի փառաւոր էջ:

Բնչափ ևս խիստ քննադատութիւնը կամենայ Հռիփսիմեանց պատմութեան շուրջը դժուարութիւններ կուտել, և նորա ինչ ինչ կողմերը պատմական պահանջից անհամաձայն պտնել, այս միայն Հռիփսիմեանց ծագման կէտը կը շօշափէ, որ պատմութեան պատահական մի պարագայն է: Իսկ ինչ որ պատմութեան իսկական կարևորութիւնը կը կազմէ, է նոյն ինքն վկայութիւնը և Հայոց լուսաւորութեան համար նշանակութիւնը, որ ամեն քննադատութենէ վեր պատմական ստուգութիւն կը վայելէ: Երեք վկայարաններ, որոնք էջմիածնայ շուրջը կը բարձրանան, և որոց հիմնարկութիւնք և նորոգութիւնք և յիշատակը Լուսաւորչայ դարուն հետ կը կապուին, անստիկ փաստեր են թէ Գայիանէ և Հռիփսիմէ իրենց ընկերներով չորրորդ դարու սկիզբը նահատակուեցան այդ տեղ. և Հայոց ընդհանուր և համարձակ և հաստատուն բրիտանիութեան դուռ բացին: Անցնինք ուրեմն նահատակութեան պարագայից:

Հռիփսիմեանք կը յայտնուին ի Վաղարշապատ արքունական Հնձանի կողմերը: Տրդատ կուգէ Հռիփսիմի վրայ իւր անյադ ցանկութիւնը յադեցնել և կոյսը արքունիք կը բերուի: Գայիանէ կը քաջաւերէ Հռիփսիմէի ընդդիմադրութիւնը, որ ամենայն ուժգնութեամբ կը մերժէ սէք արքայն, և անհամեմատ մրցումի մէջ յաղթական և անվնաս կելնէ: արքունիքէն: Գահիճներ կը զրկուին ետեւէն, որոնք չորս ցիցերու պրկելով, լեզուն կտրելով, մարմինը այրելով, դողը պատռելով, աչքերը փորելով և անդամները յօշոտելով կտտամահ կը սպաննեն Երանե ի Գոյսը. և նոյն միջոցին կը նահատակուին սրով Հռիփսիմէի ընկերներէն երեսուններու կոյսեր ևս:

Միւս օրը կը նահատակուին Գայլանէ և ուրիշ երկու երիցազոյն կոյսեր Հռիփսիմէի նման տանջանքներով: Մի ուրիշ կոյս ևս որ Հնձանի ապաստարանին մէջ հիւանդ մնացիր էր սրով կը նահատակուի, և այսպէս կը լրանայ Ս. Հռիփսիմեան և Ս. Գայլանեան 37 վկայուհիներու թիւը, որոց մարմինները կը թողուին անթաղ և բացօթեայ իրենց նահատակութեան տեղերը, որք ճշտիւ կը պատասխանեն այժմեան Ս. Հռիփսիմէ և Ս. Գայլանէ և Ս. Զողակաթ տաճարներուն:

Նահատակութեանց օրերը եղած են Հոռի 26 և 27, որք նոյնպէս նշանակուած են յայսմաւուրբին մէջ, և հաստատուն տոմարով կը պատասխանեն հոկտեմբերի 5 և 6 օրերուն: Սակայն հաստատուն տոմար չկար այն դարում, և շարժական տոմարով պէտք է հաշուել օրերը, և նահատակութեան տարին: Քրիստոսի 301 թուականին Հոռի 26 և 27 օրերը պատասխանած են նոյեմբերի 6 և 7 օրերուն:

5. ԵԼՆ Ի ՎԻՐԱՊԷՆ

Հռիփսիմեանց նահատակութեան և Գրիգորի վերապէն ելնելուն միջոցը միայն ինն օր է: Տրդատ վեց օր մեղամաղձոտ տխրութեան մէջ ընկղմած կը մնայ (Ագաթ. 159), ի վերջոյ որսի կելնէ, և նոյն օր վրան մի այլայլութիւն կուգայ, որ *խոզակերպ* լինելով բացատրուած է:

Լիւկան/թրոպչիա կամ գայլաթտութիւն կոչուած հիւանդութիւնը ծանօթ է, և այս բաւական է Տրդատայ հարուածը բացատրելու, մէկդի թողնելով այն քերթողական և վիպական զարգերը, որովք Տրդատայ վիճակը մանրամասնօրէն կը նկարագրուի, և թէ ներքին և թէ արտաքին նկարագիրը խոզի կերպարանքին կը վերածուի: Հարուածը Տրդատէն դատ իւր արքունեաց և իւր աւա-

գանւոյն վրայ ևս կը տարածուէր (Ագաթ. 161), թէ-
պէտ սոցա վրայ մանրամասնութիւնք չեն պատմուիր։
Բայց այդ վիճակը շատ քիչ տեսց։ Խոսքովի դուքստ ար-
քայաքոյրը, որ հարուածներէն ազատ մնացած էր, (այս
ևս դարձեալ իւր քրիստոնէութեան նշանակ է), մի
տեսիլք տեսաւ Գրիգորի նկատմամբ, և տեսիլքը հինգ-
կննաց (Ագաթ. 162), որ բնականաբար հինգ օրեր պէտք
է նշանակէ։ սակայն պատմութիւնը կասէ թէ Գրիգորի
Վաղարշապատ հասած օրը ինն դիշեր էր որ կուսանաց
մարմիններ անթաղ մնացած էին (Ագաթ. 166)։

Հին յայսմաւուրքը վերապէն ելնելու յիշատակը կը
դնէ Սահմի 10-ին, և այսպէս 13 օր կը հեռացնէ Գա-
յիանեանց կատարումէ, և այս 4 օրերու տարբերութիւնը
պէտք է իրեն հիմ ունենայ Խոսքովի դուքստ տեսիլքի
հինգ կննքը, այլ ապահովագոյն կերևի մեզ ինն օրերու ո-
րոշ յիշատակութիւնը։ Եթէ ելքը դնենք Սահմի 6-ին, և
թուականը կը լինի 301 նոյեմբեր 16, իսկ եթէ դնենք
Սահմի 10-ին, թուականը կը լինի 301 նոյեմբեր 20, միշտ
շարժական տոմարի հաշիւը պինդ բռնելով։ Այստեղ զանց
կրնեմք մանրամասնաբար պատմել Գրիգորի վերապէն
ելնելը, ծանօթ պատմութիւն լինելուն և բնաւ դժուա-
րութեանց տեղի շտալու համար։

Գրիգոր հրաշքով իմն իւր կենդանաթաղ գերեզմանէն
ազատուած և Խոսքովի դուքստ խնամակալ Օտա Ամատու-
նիէն առաջնորդեալ յաղթական հանդիսով կուգայ Երտա-
շատէն Վաղարշապատ, և ամիջապէս կըսկսի ժողովուրդը
աւետարանել և հնգօրեայ շարունակեալ անսուղ պահօք
կը պատրաստէ հարուածեալները և բոլոր ժողովուրդը
բժշկութիւն և լուսաւորութիւն ընդունելու (Գլակ. 23)։
Այս պահք տարեկան յիշատակ և հաստատուն մի աւան-
դութիւն դարձած է բոլոր ազգի համար, և այս է Առա-
ջաւորաց պահոց ծագումը (Ընդհ. 105)։ Առաջաւորաց

հինգերորդ օրը Նինուէացւոց ապաշխարութեան յիշատակն ունիմք, զի նոյն ինքը Լուսաւորիչը Նինուէացւոց ապաշխարութեան նմանողութեամբ հրամայեց այդ առաջին պահքը:

Ազաթանգեղոսի պատմութիւնը հարուածելոց բրժշկութիւնը կը յապաղէ մինչև 66 օր (Ազաթ. 544), սակայն լաւագոյն օրինակը Յլակայ 5 օր ետքը եղած կըսեն, և նոյնպէս կը կրկնէ Զնորհալին յազգային աւանդութենէ: Հետևաբար հնգօրեայ առաջին անսուղ պահքէն ետքը բժշկութիւնը կատարուելով հանդերձ, ապաշխարութեան միջոցը շարունակեց այլ ևս 60 օր. յորս Լուսաւորիչը կատարեց իւր քարոզութիւնները՝ ուսուցանելով արքունեաց և աւագանւոյն և Վաղարշապատու ժողովրդեան և շրջականերէ եկողներու աւետարանական վարդապետութիւնը: Բնական էր, որ այդ միջոցին հարուածեալք կամ բժշկեալք տակաւին իրենց անյարդար և ապաշխարող կերպարանը պահէին:

Այդ օրերուն հաշիւը վերև կազմուած օրագրութեան կցելով կը գտնեմք թէ վիրապէ եղնելէն Վաղարշապատ գալը 1 օր, և հինգ ևս պահոց օրերը հաշուելով կը հաւնեմք սահմի 16, որ է նոյեմբեր 26. իսկ անկէ 60 օր ևս համընելով կը հասնեմք քաղոցի 16-ին, որ է 25 յունվարի 302 թուականին Քրիստոսի, և այս է ճշդիւ Լուսաւորչի տեսիլքի թուականը: Իսկ յայսմաւուրք տեսիլքի յիշատակը կը դնէ քաղոցի 10-ին միայն, 60 օր հեռաւորութեամբ սահմի 10 օրէն, և միանգամայն կը պատմէ թէ հարուածեալները բժշկուեցան 30 օր յետոյ, որ կը լինի տրէ 10, և թէ 35 օր ևս ապաշխարութիւնը և քարոզութիւնը շարունակեցին, որով դարձեալ կը հասնեմք քաղոցի 15 կամ 16 ըստ վերնոյն: Միայն թէ յայսմաւուրքը կը սխալի երբ բոլոր թուականները հաստատուն տոմարով կը վերածէ և քաղոցի 10 օրին դիմաց

կը դնէ դեկտեմբեր 18, մինչ պէտք է բոլոր թուականները հաշուել շարժական տոմարով, որով կը վարուէին Հայերը չորրորդ դարու սկիզբը:

6. ԷՋՄԻԱՏԻՆ

Լուսաւորչի տեսիլքը կը կոչուի Էջմիածին՝ որովհետեւ տեսաւ թէ Քրիստոս Հօր Միածին էջ յերկնից, կը կոչուի եւ Չոզակաթ՝ որովհետեւ տեսաւ թէ Լուսոյ շող կաթեց երկնքից: Տեսիլքներու պատմութիւններ միայն եւ միայն տեսանողի վկայութեամբ կարող են հաստատուիլ, եւսակորդ կը դատեմք Լուսաւորչի տեսիլքի վաւերականութեան վրայ վիճաբանել: Լուսաւորչի անձնաւորութիւնը, ազգային աւանդութիւնը, նոյն ինքն Էջմիածնի տաճարը եւ Էջմիածնի աթոռը, որ է հիմն եւ մայր ամեն հայ եկեղեցեաց եւ նոյն ինքն Հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցւոյ անկեան քարը, մեծամեծ երաշխաւորութիւններ են, թէ երկնային մի տեսիլք առաջնորդեց մեր Լուսաւորչին:

Տեսիլքի նկարագրութեան եւ Էջմիածնի կաթողիկէի ձևի մէջ դիտուած ինչ ինչ նմանութիւններ, ոմանց համար կը ծառայեն իբրեւ փաստ թէ տեսիլքը ձևակերպուեցաւ արդէն շինուած տաճարի վրայ. սակայն պատմութիւնը դիտել կուտայ թէ Լուսաւորիչը շինութեան աւտեն ուզեց հետեւել տեսած ձևերուն: Միւս կողմանէ կարծուած նմանութիւնը շատ անկատար է, եւ ստոյգ էլ չէ թէ Լուսաւորչի շինած կաթողիկէն ճշտիւ այժմեան ձեւով եղած լինի:

Տեսիլքի առաջին մասն է երկնից բացուիլը եւ լոյս երևիլը: Լուսոյ մէջէն Միածինը կիջնէ լուսաւոր եւ մարդկային կերպարանքով եւ ոսկի ուռամբ կը բաղխէ քաղաքի մէջ տեղը արքունեաց մօտ եւ կը դրդեցնէ Սանդարամետը: Էջմիածնի վանքի մեծ դուռը Տրդատայ

դուռ կը կոշուի մինչև ցայսօր, և Տրդատայ արքունեաց յիշատակը կը դարձուցանէ. իսկ տաճարի տեղը Սանդարամի Աստուծոյն տեղն եղած կասուի և մինչև այսօր տաճարի ներքև դատարկ լինելը կը գիտցուի և կը հնչէ ևս, թէպէտ գննութիւն եղած չէ: Այս է Միաժնի իջումը, որի ճիշտ կէտը տաճարի մէջտեղի Իջման խորանն է. և որի համար կասուի թէ իսկզբան լոկ բոլորակ մի բար կար եկեղեցւոյ մէջ տեղ, և տասնհեօթերորդ դարու վերջերը խորան շինուեցաւ վրան:

Տեսիլքի միւս մասը կաթողիկէի նկարագրութիւնն է: Պալատի մօտ ճախարակեայ և բլուրի չափ մեծ մի պարիսպ, նորա վրայ հրեղէն մի սիւն յոյժ բարձր, սիւնի վրայ ամպէ թակաղակ կամ խոյակ և վրան լուեղէն խաչ: Նոյն կերպով և ձևով ուրիշ երեք սիւներ ևս Գայիանեանց վկայութեան տեղը, Հռիփսիմեանց վկայութեան տեղը և արքունի Հնձանի տեղը, բայց այս երեքը աւելի ցած, դի խաչով մէկտեղ առաջինի թակաղակին կը հասնէին: Խաչերու վրայէն կամարներ մէկէն մէկալը և կամարներու վրայ խորանարդ գմբէթ, գմբէթի վրայ Աթոռ Աստուծոյ, և սորա վրայ դարձեալ խաչ: Արդ՝ այս նկարագիրը շատ հեռու է Էջմիածնայ նմանութենէն: Մերկ սիւներ դաշտի վրայ, մէկ սիւնը երեքէն բարձր, կամարներ խաչերու վրայէն, գմբէթը խորանարդ, և ոչ միայն Էջմիածնի տաճարին չեն նմաներ, այլ և ուէ կանոնաւոր շէնքի գաղափար չեն տար: Իսկ եթէ Էջմիածինը ևս սիւն ու կամար ու գմբէթ ունի, ուրեմն ամեն տաճար նոյն ձևն ունի, և Լուսաւորիչն ևս տաճարի ձևը գիտեցած պէտք է լինէր Գեսարիայէ և ուրիշ պտտած տեղերէ: Աւելի յարմար է ասել թէ Լուսաւորիչը ոչ թէ տաճարի նկարագիրը, այլ չորս տաճարներու խորհուրդը կը բացատրէ, ինչպէս ինքն ևս յայտնի խօսքերով ասած է:

Տեսիլքը ուրիշ մասեր ևս ունի: Լուսաւորիչ կը տես-

Նէ բոլոր դաշտը միասին սեղաններով լեցուն, իւրաքանչիւրի վրայ մի մի խաչ: Կը տեսնէ խորհրդաւոր մի դետ, որտեղից սև այծեր կանցնեն և ճերմակ ոչխար կը դառնան, լուսակէզ գառեր կը ծնեն, գառերէն ոմանք գայլ կը լինին, և այլք կը թնաւորուին և երկինք կը բարձրանան. իսկ գայլերը հրեղէն հեղեղի զօրութեամբ կանհետանան: Տեսիլքի այս մասը Հայոց եկեղեցւոյն կը պատկանի ըստ մեկնութեան նոյն իսկ Լուսաւորչի: Այլ եթէ տակաւին ուզուի դիտողութիւն ընել, թէ մի գուցէ տեսիլքը եղելութեան վրայ ձևուած լինի, մէք մատենագրական խնդիրներու չմտնելով կը յիշեցնեմք միայն, թէ Լուսաւորչի տեսիլքը յատուկ պարադաներ չունի, և իւր ամբողջութեամբ կրնայ պատշաճիլ բոլոր եկեղեցիներու վրայ ճշմարտուած ընթացքին:

7. ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Միածնի իջման տեսիլքով, որի թուականը ճշտեցինք ի 25 յունուար 302, կը փակուի ապաշխարութեան միջոցը, որուն 66 օրերը կը յիշեցնեն առաջաւորէն գաւիկ եղող միջոցի տասն շաբաթները: Անկէ ետքը կը սկսի լուսաւորութեան դործը, թագաւորն ու թագուհին և արքունեաց աւագանին և նախարարներ իրենց բանակներով կը հաւատան Քրիստոսի, և Տրդատ հրաման կը հանէ որ քրիստոնէից դէմ հալածանքը դադարի և ժողովուրդը համարձակ պաշտէ Քրիստոսի սուրբ հաւատքը:

Լուսաւորչի առաջին գործերէն մին կը լինի երեք վկայարաններ կանգնել տեսիլքի վերջին երեք սիւներուն՝ կամ որ նոյն է կուսանաց նահատակութեան երեք տեղերուն վրայ, որք յետոյ կատարեալ և խորաններ օժնեցող տաճարներ կը լինին, և իւրաքանչիւրի ներքև կամփոփուին կուսանաց մարմիններ, որք կամ կանու-

խէն անտուկներու մէջ փակուած էին, կամ թէ ուրիշ նախահոգ զգուշութեամբ և պատուով պահուած էին մինչև այն ատեն: Յիշեալ երեք տաճարները ցարդ կը մնան, թէպէտ Լուսաւորչայ շինածները փոփոխուած են: Այժման Ս. Հռիփսիմէի տաճարը Գոմիտաս կաթողիկոսի շինածն է. (Է. դար). Ս. Գայիանէի տաճարը Նզր կաթողիկոսի շինածն է, (Է. դար), իսկ Ս. Շողակաթը Նահապետ կաթողիկոսէ շինուած է (ԺԷ դար): Խորաններու ներքև գետնափորներ կան մեծամեծ քարերով ծածկուած, և անոց մէջ են կուսանաց նշխարները, որք և տեսնուեցան վերջին անգամ Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրով (ԺԷ դար) մասնաւոր նորոգութեանց առթիւ, ըստ պատմելոյ Դաւրիթեցոյն (Առաք. 251. 252): Միայն Շողակաթի մէջ հանգչող կուսին տապանն ու տապանաքարը կը մնայ ցարդ ի բացի, իսկ սուրբի անունը տեղացիք սովոր են Մարիանէ Գոյս անուանել:

Պէտք էր տեսիլքի մեծ սիւնի տեղն ևս խորան և տաճար կառուցանել, այլ զայդ առ այժմ կը յետաձգէ Լուսաւորիչը մինչև եկեղեցւոյն մեծ հովիւ տրուի: Կըլիչեցնեմք թէ մեհեանի տեղ էր այն, և նահատակութեան տեղ չէր եղած, ուստի վկայարան շինուելու յարմար չէր, այլ քաղաքորմով պատեալ կը թողուէր այնպէս, միայն մի խաչ աւելցնելով վրան:

Վկայարանաց շինութեան կը հետևին բազմաթիւ կործանումներ: Վաղարշապատու մեհեաններ հարկաւ անմիջապէս քակուած էին, երբ կը յիշատակուին կործանութեանը կարգաւ՝ Տիրի մեհեանը Մեծամօրի մօտ, Անահիտինը Արտաշատ, Բարիշիմնայն Թորդան, Արամազդինը Հանի, Անահտականը Նրէզ, Նանէականը Թիւ և Արամազդայն Բագայառիջ: Սոքա երկու մասնաւոր կեդրոններ կը կազմեն, առաջինն Արարատայ դաշտը և երկրորդը Նկեղեաց գաւառը իւր շրջականերով, (այժմ Նր-

դնկա և Գերջան և Կամախ), և այդ յիշատակութեանց մէջ բնաւ հարաւային կողմանց Տարոնայ և Վասպուրականի անուններ չեն տրուիր:

Գործոց ընթացքը քննելով և պատմական պարապները կշռելով մի նշանաւոր իրողութեան դիմաց կը գրտնուինք, այն է յեղակարծ և ընդհանուր մի փոփոխութիւն Հայոց ամբողջ ազգի վրայ, որ մինչ Հռիփսիմեանց նահատակութեան օրը ամբողջ հեթանոս և կռապաշտ կիւրեար, քանի մի օր ետքը բովանդակ հաւատացեալ և քրիստոնեայ եղած կը տեսնուի, մինչ մի երկրի դարձը և իւր կրօնքը փոխելը երկարատեւ և շարունակեալ գործողութիւն պէտք է լինէր: Լուսաւորչի յիշապէն ելնելէն քիչ օր ետքը արդէն քրիստոնէութիւնը տիրող կրօնքն է դարձած բոլոր Հայերուն համար: Արդ՝ այս փոփոխութիւնը կը կատարուի, թէպէտ Գրիգոր՝ միակ քարոզիչն այդ կրօնքին անձամբ ամեն կողմ չերթար և երթալ իսկ չէր կարող, և ոչ իսկ ընկերներ կամ աշակերտներ կը ուսուցանազան կողմեր, որոնք չկան իսկ: Գրիգորի բոլոր ազդեցութիւնը արքունեաց վրայ է. և արքունեաց վրայ տարած յաջողութիւնը ընդհանրական արդիւնք կունենայ: Ուրոյհետեւ քրիստոնէութիւնը նոր չէ երկրին մէջ. քրիստոնեաներ բաւական բազմութեամբ կան ամեն կողմեր, հալածանքն ու ճնշումը նոցա հրապարակի վրայ ազդեցութիւնը կը ծածկէ, և հալածանաց դադարման արքունի հրովարտակը կը բաւէ որպէս զի մէջտեղ ելնեն և ազդեցութիւննին անարգել գործածեն, և ահա ամեն կողմ քրիստոնէութիւնը տիրող կրօնք կը դառնայ և բոլոր երկիրը քրիստոնեայ կերելի: Ասկէ զատ ոեւ է մեկնութիւն չբաւեր ճշտութեամբ բացատրել այդ սքանչելի եղելութիւնը:

Ստոյգ է, որ տեղ տեղ հեթանոսական ոյժեր կը մնան, դեւեր դէպի հիւսիս կը փախչին. որ ասել է թէ

հեթանոսութիւնը հիւսիսային լեռնագաւառներ կապաւինի. և հարաւային գաւառներու մէջ, ինչպէս պիտի տեսնեմք, քուրմեր պատերազմներու իսկ կը ձեռնարկեն, սակայն այդ ամենը ցրիւ և մասնաւոր դէպքեր են, որոնք մանաւանդ մեր կարծիքը կը հաստատեն, թէ ժողովուրդի բրիստոնէութիւնը կը տարածուի բնական բերմամբ. մինչ միւս կողմանէ քուրմերու իշխանութիւնը կըղզիացեալ կամրանան իրենց կեդրոններու մէջ. մինչեւ որ եկեղեցական և քաղաքական իշխանութեանց միացեալ զօրութիւնը իրենց դէմ ելնէ: Հետեւապէս մի անգամ եւս կը հաստատուի, թէ բրիստոնէութիւնը առաջին երեք դարերու մէջ Հայաստանէն ջնջուած չէր, և հալածանաց դադարմամբ համարձակութիւն գտնելլ բաւական եղաւ որ բոլոր երկիրը մէկէն ի մէկ բրիստոնէական լուսով լուսափայլեալ լուսադարձուի, և որովհետեւ այդ լուսաւորութեան բուն պատճառը Գրիգորն էր, իրաւամբ էլ ազգը **ԼՈՒՍԱՆՈՐԻՉ** անունով փառաւորեց նորան:

Ուրիշ դիտելու մի կէտ ևս եկեղեցական պաշտօնէից բացակայութիւնն է, եկեղեցական մի ամենակարեւոր իրողութեան մէջ: Սակայն հարկաւ Հայաստանի մէջ եկեղեցականներ բոլորովին չէին պակսեր. Ս. Թէոդորոս Սալահանլոյ պատմութեան մէջ կայ Ս. Տասիոս քահանայն. Ս. Հռիփսիմեան պատմութեանց մէջ կան Ուրբաթայրի քահանաները. Արտագու և Սիւնեաց աթոռների հարկաւ առանց պաշտօնէի չէին, թէպէտ և Ս. Մեհրութան հայրապետին անունէն հոգը ուրիշ ծանօթ անուն չունինք: Վիրապի կենդանաթաղ մարտիրոսին հրաշալի ազատութիւնը, Տրդատայ յեղակարծ ախտին սրանչելի բժշկութիւնը, ու բրիստոնէութեան այդ պարագայից մէջ ստացած փայլն ու ազդեցութիւնը, այնպէս գրաւեցին արքունիքը, որ նա ինքը դարձաւ մի գործիչ Հայ բրիստոնէութեան, և ինքն ստանձնեց առաքելութեան

մեծ պաշտօնը, ինքը գրեթէ ձեակերպեց այդ կրօնական ձեռնարկը, և քրիստոնէութեան մնացորդաց զործակցութիւնը ուղղակի չփնտռեց: Չատերը մեր քրիստոնէութեան չորրորդ դարու պատմութիւնը զննելով, հայ քրիստոնէութիւնը կը դատաւիտեն և նորա մէջ հեթանոսական հետքեր և խառնուրդներ կը գտնեն: Բայց այս իսկ կը կադմէ հայ քրիստոնէութեան ինքնատիպ նկարագիրը: Հայ քրիստոնէութիւնը կաղմակերպողներն՝ արդէն եկեղեցականութեան մէջ վարժ և քարոզութեան ու տարածման պատրաստութեամբ եկած պաշտօնէից խումբ չեն, ինչպէս եղած են ուրիշ տեղեր, որպէս զի արդէն կաղմակերպեալ մի ձև տեղափոխելու աշխատին, և իրենց վարժութեամբ ստացած ձևերը և ծէսերը և սովորոյթները տարածեն: Այլ եկեղեցական պաշտօնէութենէ օտար մի Գրիգոր որ Քրիստոսի հաւատքը ունի միայն, և Քրիստոսի հաւատքի ոյժը անձին վրայ փորձող մի Տրդատ, ներքին համոզման բուռն զօրութեամբ հաւատքը կը տարածեն միայն, առանց ձևի ծէսի, և հետևապէս հեթանոսական սովորութիւններ կը մնան, կրօնական, ամուսնական, ընտանեկան, և այլ շատ կէտեր իրենց ամբողջ նախկին ձևով կը քրիստոնէանան, և հետևաբար շատ բնական է, որ քրիստոնէութեան ներքև հեթանոսութեան հետքեր տիրեն, և Հայ քրիստոնէութիւնը, արդէն քրիստոնէութեամբ կաղմակերպեալ ազգաց ձևերէն տարբերութիւններ ունենայ:

8. ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ազգը քրիստոնեայ եղած էր, երբ դեռ իրեն հոգեւորական պետ չունէր ըստ քրիստոնէական նուիրապետութեան, թէպէտ ունէր մի գլուխ ըստ հաւատոյ զօրութեան: Տրդատ թագաւորը աշխահախումբ ժողովով աւագանւոյն (Ագաթ. 593) Գրիգորի իրաւունքը կը հռչակէ,

և ձեռնադրութիւն ընդունելու համար իշխանավայել հանդիսով Գրիգոր կը տարուի Գեսարիա, և ձեռնադրութիւնը կընդունի Պոնտոսի եքսարքոսէ, այսինքն է Գեսարիոյ Աւոնդիոս արքեպիսկոպոսէն (Ագաթ. 600):

Գրիգորի Գեսարիա երթալուն կարող եմք տալ զանազան համոզողական պատճառներ, որոնց մին է Գրիգորի զրեթէ կեսարացի լինելը. զի թէպէտ հեթանոս ծնաւ ի Հայաստան, այլ հեթանոսութեան կեանք չունեցաւ և զրեթէ խանձարրապատ Գեսարիա փոխադրուելով այնտեղ սնաւ և կրթուեցաւ և ապրեցաւ իբրև քրիստոնեայ, ամուսնացաւ և տան և զաւակաց տէր եղաւ, և ինքզինքը Գեսարիոյ ժողովուրդ ճանչցաւ, և հարկաւ կը փափազէր իւր եկեղեցականութիւնն ևս այնտեղէն ստանալ:

Միւս կողմէն Տրդատայ մտաց ևս համաձայն էր, հռովմայեցւոց ծանօթացնել զինքն և փառաւոր կերպով կատարել տալ ձեռնադրութիւնը, ինչպէս որ թագաւորակերպ ուղևորութեան հանդերձանքներն ևս կը վկայեն: Գեսարիա ոչ միայն եքսարքական մեծ աթոռ էր, այլ և Հայոց համար բոլորովին օտար երկիր չէր, և առաջին Հալք կը համարուէր, թէպէտ նոյն միջոցին հռովմայեցւոց զաւառ եղած, ինչպէս եղած էին մէկ միջոց նոյն իսկ Մեծ Հայոց նահանպները առանց իրենց բնագաւառութեան կերպարանը կորսնցնելու: Եկեղեցական առմամբ ևս Գեսարիա՝ Հայոց առաքելոյն Թադէոսի հաստատած աթոռներէն մին էր և Հալք իրենց առաքելոյն շնորհաբաշխութիւնը տաժած կը սեպուէին:

Միւս կողմէն Գեսարիոյ աթոռը Գրիգորի ձեռնադրութիւն տալով Հայոց աթոռը հիմնած չէր լինել: Գեսարիա չորաւ ինչ որ սովորաբար ըրած են կազմեալ աթոռներ քրիստոնէական աշխարհակալութեան ոճով: Ուրիշ տեղեր յատկապէս եկեղեցական պաշտօնեաներ յղուած են քարոզելու՝ այնպիսի երկիրներ՝ ուր քրիստոնէութիւն

մտած չէ, և այդ պաշտօնեաներ երբ նոր հաւատացեալներ կը շահեն՝ իրենց հետ մէկտեղ նորա ևս հպատակ կընեն այն աթոռոյն, որոյ կողմանէ առաքուած են: Գեոսարիա ոչ քարոզիչ և ոչ պաշտօնեայ յղեց ի Հայաստան, և ոչ ևս Հայաստան քրիստոնէութիւն չմտած մի երկիր էր, ըստ վկայութեան բոլոր քրիստոնէութեան: Հայոց քրիստոնէութեան վերաբարձումը իւր մէջէն եղաւ առանց ուրիշ աթոռոյ միջամտութեան, և Հայր իրենց թագաւորով իրենք ընտրեցին իրենց առաքելական աթոռոյն յաջորդը և իրենց եկեղեցւոյն զլուսը, և պարզապէս հոգեւոր շնորհաբաշխութիւն առնելու համար գիմեցին Գեսարիոյ աթոռոյն: Ձեռնադրութեան յիշատակը պահող պատմութիւնն ևս կը ճանչնայ այդ բացատրութիւնը, զի ձեռնադրող Ղեոնդիոսի բերանով կը վկայէ. «Եւ արդ քանզի քեւ ծագեաց արեգակն արդարութեան Քրիստոս ի դոսա, և դու ընտրեցար ի տեղի ընտրելոց սրբոց առաքելոցն Բարթողիմէոսի և Թագէոսի» (Ագաթ.): Ուրեմն նախ Հայոց դարձին կամ լուսաւորութեան սկզբնաւորութիւնը իրենց կը պատկանի և ոչ Գեսարիոյ աթոռոյն. և երկրորդ՝ Հայք առաքելական աթոռ ունէին և Գեսարիոյ իշխանութեամբ նոր աթոռ չէ հաստատուած: Որ ինչ և լինին առաջին երեք դարերու Հայ քրիստոնէութեան վրայ պատմաբանից կարծիքները, նորա ստուգութիւնը ևս կասկածանաց ներքեւ չէ կարող ընկնել և մեզ աւելորդ է այդ կէտը փաստաբանել:

Գրիգորի ստացած ձեռնադրութեան ոչ նոր հաստատութիւն այլ Հայոց առաքելական աթոռոյն վերանորոգումը լինելը կը հաստատուի նոյն իսկ գործողութեան արդիւնքէն: Գեսարիոյ աթոռը ոչ այն ատեն և ոչ յետոյ երբէք միջամտութիւն ըրած չէ Հայոց եկեղեցւոյ գործերուն, և երբէք հսկողութեան իրաւունք վայելած չէ: Գրիգոր ինքնին կը տնօրինէ և կը հրամայէ ամեն բան, ե-

պիսկոպոսներ և արքեպիսկոպոսներ կը ձեռնադրէ, մինչև իսկ իւր ձեռաց ներքև փոքր կաթողիկոսութիւններ կը հաստատէ, եկեղեցական կանոններ և ծէսեր կը կարգադրէ տեղական աւանդութիւններ պահելով և ընդհանուր քրիստոնէութեան սովորութեանց հետեւելով. այնպէս որ Հայոց եկեղեցւոյ վարչութիւնը, դաւանութիւնը, ծէսն, ու կանոններն յունականին կամ ընդհանրականին նմանութիւնը ունենալով հանդերձ, ամբողջական ընդօրինակութիւնը չեն, և ինչ որ աւելի յունականին մօտ է, աւելի հինգերորդ դարու Թարգմանչաց՝ քան թէ չորրորդ դարու Լուսաւորչին գործն է։ Ինչ որ Հայ եկեղեցւոյ յատուկ սովորութիւններ են, մեք ազգային աւանդութեամբ ամենքն ևս Լուսաւորչին կընծայեմք, որով թէ Լուսաւորչի մի անկախ եկեղեցւոյ գլուխ լինելը կը հաւաստեմք, և թէ մեր առաքելոց աւանդութիւնները Լուսաւորչով մեզի հասած կընդունիմք, զի նա եղաւ իսկապէս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ երկրորդ առաքեալ, և ուղղափառ եկեղեցւոյս Լուսաւորիչ, և առաքելական աթոռոյս իշխանութեան վերանորոգիչ և կարգադրիչ։

9. ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՔ

Գրիգոր Լուսաւորիչ Կեսարիոյ մէջ ձեռնադրուելէ յետոյ, այսինքն բոլոր եկեղեցական աստիճանները դըպրութենէ մինչև եպիսկոպոսութիւն ընդունելէ յետոյ գընաց Սեբաստիա, ուր և մի ժամանակ մնաց, (Գլուկ. 24) և այսմ պատճառ դրինք արդէն նոյն քաղքին մէջ ունեցած ազգակցական յարաբերութիւնները։ Յիշեալ երկու քաղաքներէն ևս գործակից պաշտօնեաներ ընտրեց և առաւ, և նորէն իւր երկիրը դառնալու համար Կարնոյ և Հարքայ ճանալով իշաւ Տարոն, որ Հայոց հեթանոսական կրօնքին մեծ կեդրոններէն էր իւր Աշտիշատով և Խնակ-

նեան բազմիններով Աշխարհագումար տօներով: Այն տեղ հեթանոսութիւն աւելի ամուր էր և Գրիգոր ահեղ դիմադրութեան հանդիպեցաւ. ինքը խաչով և նախարար բանակներով օրինաւոր պատերազմ մղեցին քուրմերու դէմ և ուր որ հեթանոսութեան կեդրոն եղած էր բրիստոնէութեան ևս մեծ կեդրոն կազմեցին զետեղելով այնտեղ Ս. Յովհաննու Կարապետի և Ս. Աթանազիոսայ եպիսկոպոսի մասունքները, զորս իբրև հոգևորական նուէր ընդունած էր Կեսարիոյ հայրապետէն. Ս. Կարապետի Մասունքը ըստ աւանդութեան Յովհաննու աւետարանչի ձեռօք փոխադրուած է Հրէաստանէ յեփեսոս, և Փլաբիանոս եպիսկոպոսի ձեռօք մասամբ յեփեսոսէ ի Կեսարիա բերուած, և Լուսաւորչի ձեռօք դարձեալ մասամբ Կեսարիայէ Տարոն փոխադրուեցաւ: Իսկ Ս. Աթանազիոսէս նոյն ինքն Գրիգորի աներձայն էր և սորա մասունքը գուցէ ընտանեկան իրաւամբ ստացած էր Լուսաւորիչը: Տարոնոյ մէջ հրեք տեղ դրաւ Լուսաւորիչը սուրբ նշխարաց մասերը, այսինքն է Ս. Կարապետ Իննակնեան բազմիններու տեղ. Ս. Յովհաննէս Եղրդուտ կոչուած տեղը, որ հաւանաբար ուրիշ նշանաւոր մի բազին էր Տարոն դաշտին հարաւակողմը, և Մատնաւանք Աշտիշատայ ստորոտը: Նշխարները զետեղուեցան հողի մէջ մի մի տապան կազմելով, ինչպէս էր հին եկեղեցւոյ սովորութիւնը վկայից ոսկրները պատուել ի տապանի, և ոչ երբէք տուփերու և շարժական անօթներու մէջ: Իսկ Աշտիշատայ մէջ մի մեծ եկեղեցի շինեց, որ առաջին եղաւ և Մայր Եկեղեցւոյ անուն ստացաւ:

Այս և սորա նման փառաւոր կոչումներ կարծել տուին ումանց օտարազգեաց (Գեղցեր. 59) թէ Հայոց եկեղեցական կեդրոնը Աշտիշատ եղած է և ոչ Վաղարշապատ, և թէ Էջմիածինը չէր Հայոց Մայր Աթոռոյն տեղը Լուսաւորչի ժամանակ: Սակայն եթէ այս գրութիւնը

ճշմարիտ լինէր, պէտք էր վերիվայր ընել բոլոր ազգային աւանդութեանց արդիւնքը, բայց բարեբաղդաբար կրօնական սրբավայրեր ունենալ հայրապետական աթոռէն դուրս ևս դժուար չէ։ Աթոռը երկրի մայրաքաղաքի մէջ և արքունական գահի մօտ պէտք է լինէր և եղաւ, և Աշտիշատ չէր յայնժամ հայոց մայրաքաղաքը այլ Վալարշապատ. իսկ կրօնական կեդրոններ հաստատուեցան ուր որ հեթանոսական պաշտամանց կեդրոններ կային. և ոչ միայն Աշտիշատ, այլ և Բագաւան և Նրէզ և Հանի և ուրիշ կռապաշտական կեդրոններ հաւասար կերպով նկատողութեան առնուեցան և իբր ստացութիւն Լուսաւորչին շնորհուեցաւ մեծ քրմապետին իրաւանց ժառանգութեամբ և մեծ հայրապետի աթոռ և կալուած և բնակութիւններ հղան։

Վերը պատմուած եղելութեանց ժամանակամիջոցը ճշգրեւ համար երկու թուականներ կը գտնեմք պատմութեան մէջ։ Զենոք կը յիշէ (Գլակ. 35) նաւասարդի մէկը, որ 302 տարին կընկնի սեպտեմբեր 12-ին, և Ագաթանգեղոս կը յիշէ (Ագաթ. 507) սահմի 7, որ կը պատասխանէ նոյեմբերի 17-ին։ Այս թուականը Գրիգորի Տարոնի մէջ գործունէութեան վերջին օրն է, յորում բազմաթիւ անձանց մկրտութիւնը կը կատարէ Արածանոյ կամ Ստորին Նփրատայ գետի մէջ։ Տեսիլքի թուակականէն հաշուելով 10 ամիսներու միջոց կը մնայ, որ բաւական է պարունակել ընտրութիւնը, Գեսարիայ ուղևորութիւնը, ձեռնադրութիւնը, Սեբաստիա երթալը, Տարոն գալը, և այնտեղի զանազան գործողութիւնները։

Լուսաւորիչը Տարոնէ կանցնի Բագրևանդ, որ դիւրին և բնական ճանապարհ է և երկու մեծ կրօնական պաշտամանց կեդրոնները, Աշտիշատն ու Բագաւանը իրարու կը կապէ։ Այնտեղ կը հասնի իրեն Տրդատ և Բագաւանայ Ս. Յովհաննու տաճարի մօտ, նպատ լեռան

ստորոտը տեղի կունենայ Տրդատայ մկրտութիւնը, ուր և սեպացեալ մի քար կը ցուցուի մինչև այսօր և Արձան Տրդատայ կը կոչուի: Հաշիւէն շատ հեռացած չեմք լինիր, եթէ ամսօրհայ պահքն ևս (Աղաթ. 615) ի նկատի առնելով, որ յիսնակաց պահոց հետ կը համեմատի, Տրդատայ մկրտութիւնը դնեմք նոյն իսկ Քրիստոսի աստուածայայտնութեան տօնին, 303 յունվար 6-ին:

Սոյն այս 303 տարւոյ սկիզբները կը հասնին Գրիգոր և Տրդատ Վաղարշապատ մայրաքաղաքը և զըլխաւոր գործերնին կը լինի այլ ևս Մայր Եկեղեցւոյ նիւթական և բարոյական շինութիւնը: Էջմիածնի տաճարի շինութիւնը յետաձգուած էր կուսանաց վկայարաններու շինութեան առթիւ՝ թողլով որ պաշտօնական գործը պաշտօնական հովուապետի ձեռք լրանայ: Գրիգոր շատ տաճարներ կառուցեր էր Այրարատ հասնելէն առաջ, սակայն ժամանակագրական յառաջնութիւնը պաշտօնական առաւելութիւն չէր տար. և Միածնի Իջման տեղը նահմանեալ էր ի սկզբանէ լինել Մայր եկեղեցի Հայրապետութեան Հայոց, որ այս առթիւ կը փոխանակէր Թագէտսի Արտաղեան աթոռոյն տեղը: Էջմիածնի մայր եկեղեցին նուիրեալ է յանուն Ս. Աստուածածնի, և Աստուածածնի նախադոյն տօնը Փոխման կամ Ննջման տօնն է: Արդ այն կարգադրութիւնը, որով Ս. Աստուածածնայ տօնի նախընթաց օրը Զոդակաթի յիշատակ կը կատարեմք, ներքին աւանդական կապ ունի տօնի հետ, իբրդի շաբաթ օր մայր տաճարի նաւակատիքն է և կիրակին նոյն տաճարին անուանական տօնն է: Այս աւանդութեան հիմնուելով և 303 տարւոյ օգոստոս 15 կիրակի եղած լինելը հաշուելով, սոյն այս օրը պէտք է նշանակեմք իբր օր տարեկանաց Կաթողիկէին Սուրբ Էջմիածնի: Լուսաւորչայ հայրապետութեան սկզբնաւորութեան համար Խորենացին կըսէ թէ եղած է «յեօթն և ի տաս-

ներորդի ամի թագաւորութեան Տրդատայ» (Խոր. Բ 91): Արդ եթէ թագաւորութեան թուականը 287 համարեմք, կը հասնի ի 304, բայց արդէն երրորդ ամ Դիոկղետիանոսի կսկսի ի 286, և միւս կողմանէ երբ մի դէպք միւս դէպքով կը ժամանակազրուի, սկսուած տարիներ իբր ամբողջ կը յիշուին, և մին միւսի վրայ գումարել ուղիղ չլինիր: Հետեւաբար Դիոկղետիանոսի երրորդ տարին և Տրդատայ եօթնետասներորդ տարին, քսան ամբողջ տարիներ չեն, և կարդարանայ ժամանակազրութիւնը եթէ Գրիգորի ձեռնադրութիւնը դնեմք 302-ին և մայր տաճարի շինութիւնը 303-ին:

10. ՀՈՎՈՒԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Լուսաւորիչը ձեռնադրութեան տարին 62 տարեկան յոգնած մարդ էր, և չարշարանքներով և վիրաւի տառապանքներով վշտալից կեանք ունեցած և տկարացած էր: այսու հանդերձ լուսաւորութեան առաջին տարիներու մէջ կը գտնեմք ի նմա գործունեայ մի կեանք. բայց քիչ ետքը պատմութիւնը կը յայտնէ թէ Լուսաւորիչն առանձնական և խաղաղական կենաց սիրող կը դառնայ և ժողովրդական հոգերէն փախչելով ճգնաւորական կենաց կը հետևի: Նկատելով առաքելական կենաց մեծութիւնը հարկաւ չեմք կրնար ըսել թէ Լուսաւորիչ ճգնաւորութիւնը եկեղեցական սլաշտաման կը նախադասէր, այլ թէ իրօք տկարացած էր և աշխատութեանց բեռը իրեն ծանր և անյարմար կը դառնար:

Աստի կը ծագի Լուսաւորչին մի օգնական կամ փոխանորդ տալու խորհուրդը: Տաճատ Աշոցեան Գրիգորի Կեսարիոյ կեանքին ծանօթ անձը և որ Գրիգորի վիրաւի դատապարտուելուն պատճառ եղած էր, այս անգամ տեղեկութիւն կուտայ նորա երկու զաւակներ ունենայուն

և միայն կրօնաւոր լինելուն վրայ (Խոր. Բ. 82): Զարմանալի է ապաքէն Գրիգորի Գեսարիա երթալովն, հանդերձ տղոց մէջ տեղ չեղնելը և անոնց գոյութեան անծանօթ մնալը. բայց դիպուածոց շփոթութեան առջև անհնարին չէ: Թագաւորի հրամանով Գեսարիայէ կը բերուին երկու զաւակներն (Ագաթ. 437), և արքունի պատուիրակներ Գրիգորը ճգնարանէն հանելով Արիստակէսը, որպէս կրտսերը, կրօնաւոր լինելուն համար առաջ ձեռնադրել կուտան յեպիսկոպոսութիւն (Ագաթ. 439), որ այնուհետեւ կը լինի իւր հօր անբաժին ընկերը (Ագաթ. 642), և անոր գործակիցն ու եպիսկոպոսակիցը (Բուզ. 6), և Լուսաւորիչ համարձակ կը վայելէ առանձնութեան հանգիստը:

Ոչ մի պատմագիր չճշդեր Արիստակէսի ձեռնադրութեան տարին, միայն գիտեմք թէ Լուսաւորչի որդիք իրենց հօր մօտ չեկան երբ սա առաջին անգամ Տրդատայ ծառայութեան մէջ Գեսարիայէ անցաւ, և ոչ էլ յետոյ երբ ձեռնադրուելու համար Գեսարիա եկաւ (Խոր. Բ. 80): Լուսաւորչի դառնալէն յետոյ մի միջոց ևս զաւակաց խօսքը չլինիր: Սովորաբար Արիստակէսի ձեռնադրութիւնը կը դրուի 316-ին, սակայն հաւանաբար մանուկ Գրիգորիսը ձեռնադրուեցաւ 315-ին, և պէտք է որ Վրթանէս և Արիստակէս աւելի կանուխ եկած լինէին, հետեւաբար աւելի յարմար է Արիստակէսի ձեռնադրութիւնը դնել 306-ին, երբ ինքն արդէն 42 տարեկան էր:

Հայոց դարձին յարակից է Վրաց դարձը: Ի նկատի առնելով պատմութեան ինչ ինչ պարագաները, ինչպէս են Վրաց իշխան Միհրանի Տրդատի արկածէն վախնալը, և նոյնէ առաքելուհոյն կուռքերը կործանելէն ետքը մինչև որ եկեղեցական մի հովիւ հասնի պարզապէս մահեաններուն տեղ խաչեր կանգնելու համար Լուսաւորչէն ստացած հրահանգը (Խոր. Բ. 86), պէտք է ասել թէ

Վրաց դարձը եղած է Հայոց դարձէն անմիջապէս ետքը
 Լուսաւորչի ձեռնադրութենէն յառաջ:

Իսկ Աղուանից դարձին համար կը գրէ Կաղանկայ-
 տուացին, թէ Ուռնայր թագաւոր Հայաստանի մէջ մկր-
 տուելով իր երկիրը դարձաւ և զայն լուսաւորեց (Կաղն. Թ.):
 Թերևս այդ դարձը հետեանք է այն յաղթութեան, զոր
 Տրդատ տարաւ Աղուանից վրայ Կոստանդիանոսի դարձէն
 քիչ յետոյ, իբր 315 թուին: Նոյն ժամանակին Լուսաւոր-
 չի թուը Գրիգորիս Աղուանից խնդրանօք իրենց եպիս-
 կոսպոսպետ և կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ, տակաւին
 21 տարեկան եղած ատեն «վասն հոգեկիր առաքինի ար-
 զասեայն և զղիտութիւն Աստուծոյ յանձին կրեկով»
 (Բուզ. 10):

Լուսաւորչի ձեռնադրած եպիսկոպոսներուն թիւը 400
 կը դրուի սովորաբար (Աղաթ. 634), թէպէտեւ Ձենոք
 620 վաւառներ կը յիշէ, որոց մի մի եպիսկոպոս պէտք
 էր ձեռնադրել (Գլակ. 13): Օտար վիճակագիրք Մեծ Հայոց
 աթոռը յիշած ատեննին կասեն թէ «ունի քաղաքս և բեր-
 դըս երկերիւր» (Աթոռ. 49), որ է ասել 200 եպիսկոպո-
 սարան: Մեծ Հայոց 15 նահանգներ 191 դաւաւներ կը
 պարունակեն, որ իբր 200 եպիսկոպոսարան ասել է. և
 Վրաց և Աղուանից կողմերն եւս հաշուելով, և Ագաթան-
 զեղոսի յիշած Խաղտէք, Մասքութք, Միջագետք և Ատըր-
 պատական նահանգներն եւս աւելցնելով (Ագաթ. 624), և
 բացառիկ կերպով ձեռնադրուածներն եւս համընդ 400
 թիւը բնաւ չափազանց չի լինիր:

Լուսաւորչի առաքելական և հովուապետական գոր-
 ծունէութենէն մանրամասնութիւններ հասցրած չէ մեզ
 պատմութիւնը, այլ մեծ գործեր ինքնին կը խօսին: Դար-
 ձի պարագայն հրաշալի դիպուածներու առջև տարօրի-
 նակ մի կերպարան ստացաւ, բայց նորադարձները խրա-
 տել և ուսուցանել, կանոններու և օրէնքներու հնազան-

դեցնել, նուիրապետութիւն և ծխակատարութիւն հաստատել, քրիստոնէութիւնը ամրակուռ հիմերու վրայ բարձրացնել, ամբողջ մի եկեղեցի իւր ամեն հանգամանքներով բարեկարգել և բարեղարդել, այնպիսի մի մեծ գործ է, որու կարեւորութիւնը երկար բացատրութեանց չկարօտիր. և այդ մեծ գործը կը կատարուի ազգի մէջ իւր իսկ ոյժերով. առանց մի ուրիշ եկեղեցւոյ ձեռնարկութեան և դործակցութեան, և այսմ անստելի փաստեր կը մնան Հայ Եկեղեցւոյ ինքնատիպ նկարագիրը և նոյն իսկ հեթանոսական զեղծմանց բաւական ժամանակ քրիստոնէական հաւատոյն հետ միասին ապրելը:

Թէ որչափ Լուսաւորիչը կարողացած էր ամուր կերպով քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջ հաստատել, կը քաղեմք այն նշանաւոր գործէն, զոր արտաքին պատմութիւնն հասուցած է մեզ (Եւսեբիոս): Մաքսիմիւնոս Դաժ Հռովմայ զահակից կայսրներէն մին, լսելով թէ Հայք բոլորովին քրիստոնեայ եղած են, պատերազմ բացաւ անոնց դէմ 312-ին, որպէս զի նուաճէ և դարձեալ հեթանոսական նշանաւոր ստիպէ: Հայոց կրօնական պատերազմներուն անդրանիկը մղուեցաւ Դրիգորի ներշնչմամբ և Տրդատայ առաջնորդութեամբ. և հոգւոյ և մարմնոյ քաջութիւնը միացեալ դէմ դրին յարձակման. յաղթեցին և վանեցին և ցրեցին Հռովմայեցւոյն խորհուրդը:

11. ՀՌՈՎՄ ԵՐԹԱԼՈՒ ԶՐՈՅՅԸ

Աշխարհի վրայ ոչ մի տեղ քրիստոնեայ պետութիւն չկար, երբ ի Հայս քրիստոնէութիւնը պետական և տիրող կրօնը եղած էր. եկեղեցին դեռ ամեն կողմ հալածանաց ներքոյ էր, երբ ի Հայս արդէն յաղթական դիրք ստացած էր: Հայոց լուսաւորութենէն և Տրդատայ քրիստոնէութենէն տասնութէկ տարի յետոյ տեղի ունեցաւ Գոստանդի-

նոսի դարձը և քրիստոնէութեան տրուած ազատութիւնը 312-ին, որ տարին Մարսիմինոս Դաժ յետին ճիշդ թափեց Հայոց դէմ պատերազմելով: Այդ դիպուածներուն իբր յարակից կը պատմուի յոմանց, թէ Տրդատ թագաւոր և Գրիգոր հայրապետ գնացած լինին ի չռովմ, Կոստանդիանոսի դարձը շնորհաւորելու և բարեկամութիւն հաստատելու: Բաց աստի կաւելցուի, թէ այս առթիւ Սեղբեստրոս հայրապետն չռովմայ Գրիգոր Լուսաւորչին շնորհեց պատրիարքական կամ կաթողիկոսական, այսինքն հայրապետական իշխանութիւն և աստիճան և պատիւ, և թէ այս շնորհման գրաւոր հաստատութիւնն եւս տրուեցաւ *նաշանց թողութ* կոչուած գրութեամբ, որի պատճէնն եւս յայտնի է և հրատարակուած և որուն Հռովմէականք մեծ ծանրակշռութիւն կընծայեն, անոր մէջ չռովմայ աթոռոյն փառաւորութիւնները կարդալով, իսկ այլր ոմանք կընդունին նոյն գրութիւնը՝ կարծելով այնու դիւրացնել Հայոց կաթողիկոսութեան ծագման և լնքնազլուիս ազատութեան բացատրութիւնը:

Կարծեցեալ պատմութեան մանրամասնեայ պարագաները կաւանդուին այսպէս: Տրդատ կըլսէ Կոստանդիանոսի դարձը և կուզէ հրթալ տեսակցիլ և խնդակցիլ: Գրիգոր հայրապետն եւս կառնու ի միասին. և բազմաթիւ բանակ էլ ուղեկից առնելով և ցամաքի ճանալով Կովկասները կանցնի և Սեւ ծովով հիւսիսակողմի երկիրներէն ճանապարհելով կը հասնի չռովմ, ուր մեծ պատիւ և ընդունելութիւն կը գտնէ Կոստանդիանոս կայսրէն, և Լուսաւորչին եւս կը պատուուի իբր կենդանի նահատակ թէ կայսրէն և թէ Սեղբեստրոս հայրապետէն: Երկու թագաւորներ և երկու հայրապետներ իրարու հետ սէր և բարեկամութիւն կը հաստատեն և սիրոյ և ուխտի գիր կը ստորագրեն գրիչը Հաղորդութեան բաժակին թաթխելով: Սեղբեստրոս կուզէ մեծ ու նոր պատիւ տալ Լուսաւորչին,

և Հայոց աթոռը պատրիարքութեան կը բարձրացնէ, և ուրիշ աթոռներու հնազանդութենէն կազատէ և կուտայ Գրիգորի կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն: Ուրիշ շատ ընծաներ և պատիւներ եւս կը տրուին Հռովմայեաց կողմանէ, և արքունական փառօք և ծովային ճանադրութեամբ Գրիգոր ու Տրդատ կը դառնան իրենց երկիրը:

Այդ պատմութիւնը երեք մաս ունի. 1. Տրդատայ և Գրիգորի Հռովմ երթալը. 2. հայոց հայրապետութեան Սեղբեստրոսէ շնորհուիլը. 3. Դաշանց թուղթին վաւերականութիւնը: Այդ երեք կէտերէն առաջինը կրնայ ստոյգ լինել առանց վերջիններուն, կամ առաջինները կրնան ստոյգ լինել առանց վերջինին. սակայն ըստ մեզ երեքն էւս հաւասարապէս ճշմարիտ չեն և վերջին ժամանակաց մէջ ստեղծուած զրոյցներ են: Արդէն ժամանակն իսկ հրնար չէ որոշակի ճշդել. որովհետև սովորաբար կը գրուի ի 318 կամ 319, Արիստակէսի ձեռնադրութիւնը ենթադրելով ի 316, իսկ ըստ այլոց կը գրուի ի 311, երբ դեռ Կոստանդինուսի դարձը եղած չէր, կամ ի 312, երբ Հռովմայ հայրապետը Սեղբեստրոս չէր այլ կամ Եւսեբիոս կամ Միգրիադէս, որով հարկ կը լինի Սեղբեստրոսի անունը ջնջել, թէպէտ և զրոյցը սերտ կապուած է այս անունն հետ:

Նախ և առաջ Դաշանց թուղթին անվաւեր զրու-
թիւն լինելը բոլոր մատենագրական զննութիւնը յայտ-
նապէս կը ցուցնեն, և ինչ էլ լինի մեզմէ առջիններուն
կարծիքը, այժմ այլ եւս ուսումնական մի անձ չկայ, որ
նորա վաւերականութիւնը պաշտպանէ: Գրուածքի լեզուն,
ոճը, գործածուած նոր բառերը, յետին ժամանակաց դէպ-
քերու յիշատակութիւնը, հին պատմագրաց մէջ անունն
անպամ ծանօթ չլինելը, և այլ այսպիսի բնադատական
փաստեր, այնպէս աչքի ընկնող բաներ են, որ Հռովմէա-

կանութեան ամենաջերմ պաշտպաններն իսկ լքած են այլ հետ Դաշանց թողութիւն դատը:

Հայոց կաթողիկոսութեան Սեղբեստրոսէն շնորհուիլն հետ չէ կարող պաշտպանուիլ, քանի որ հաստատուած է Հայոց Եկեղեցւոյն Առաքեալներէն հիմնուած և իսկապէս առաքելական լինելը: Թող որ պատրիարքութեանց բաժանման ձևն հետ չներեր, որ Հռովմ կարենայ իշխանութիւն գործածել ուրիշ պատրիարքութեանց սահմաններու վերայ և կայսրութենէ դուրս ելող երկիրներու վրայ, և անտեղի է ենթադրել, որ Հռովմ Կեսարիոյ կամ Անտիոքայ աթոռներու հպատակութենէն հանել մի աթոռ, որ նմին հպատակ կենթադրուի: Աթոռներու ազատութեան և հրապտակութեան ձևերը ծագած են իսկապէս քաղաքական բաժանումներէ, և անկէ ետքը քարոզչական աշխարհակալութենէ, և եթէ այդ զրուխներով հպատակութիւն չհաստատուիր՝ ի գուր է ուրիշ պատճառներով յարաբերութիւններ ստեղծել: Հայաստանեայց ուղղափառ սուրբ եկեղեցւոյն ինքնուրոյն հայրապետութիւնը նախնական է, վասն զի առաքելական հիմնարկութիւն է, վասն զի կայսրութեան քաղաքական բաժանումներէն դուրս է, վասն զի ուրիշ աթոռոյ քարոզչութեամբ աշխարհակալուած չէ:

Ճանապարհորդութեան կէտին գալով, Լուսաւորչի Հռովմ երթալը հաւասարապէս ամենն չյիշուիր, և շատեր պարզապէս Տրդատայ երթալը կը յիշեն և Լուսաւորիչը կը լռեն. նոյնպէս սիրոյ և խաղաղութեան վրայ խօսելով պարզապէս քաղաքականը կ'իմանան, որով Լուսաւորչի երթալը ինքնին կը հերքուի:

Իսկ լոկ Տրդատայ երթալուն գալով, այդ հետ յայտնապէս մի շփոթութեան արդիւնք է: Մի օտար թաղաւորի Հռովմ երթալը այնպիսի մի մեծ պատահար էր, որ Հռովմայեցի պատմագիրք չէին կարող զանց ընել: Եւ ի-

բաւցնէ եւս երկարօրէն կը պատմեն նորա Հայոց մի Տըր-
դատ [Թաղաւորի Հռովմ դալը, նորա ճանապարհութեան
պարագաները, Հռովմի մէջ կատարուած հանդէսները, այդ
առթիւ եղած ծախքերուն քանակը, և Հայոց ու Հռով-
մայեցւոց միջև բարեկամութեան հաստատուիլը։ Այլ այս
ամենը տեղի ունեցած է Ներոնի կայսրութեան օրով ա-
ռաշին դարու մէջ, և Հռովմայեցի պատմչաց Տրդատ ա
նուանած այդ [Թաղաւորը մեր պատմութեան մէջ անյի-
շատակ մնացած է։ Այլ անուններու շփոթութեամբ ինչ
որ ժամանակակից օտարք կանուխէն պատմած են առա-
ջին դարու Տրդատին վրայ, մերոնք փոխադրեւր են չոր-
րորդ դարու Տրդատի վրայ, Ներոնը Գոստանդիանոսի փո-
խելով և քրիստոնէութեան պարագայն աւելցնելով, այլ
միւս կողմէ ամենայն ճշտութեամբ կրկնելով հանդերձան-
քի ճոխութիւնը. բանակի բնկերակեցութիւնը, Գովկասի և
հիւսիսային երկիրներու ուղեկիծը և այլ մանր արտաքին
պարագաները։ Առ այս աւելցնելով ևս թէ այդ ճանա-
պարհորդութեան պատմութիւնը Ազաթանդեղոսի յունարէ-
նին մէջ զոյութիւն չունի, իրաւամբ կրնամք եզրակաց-
նել, թէ՛ թէ Գաշանց թուովթը, թէ հայրապետութեան
շնորհումը, թէ Գրիգորի երթալը, թէ Տրդատայ ուղեւո-
րութիւնը, պարզապէս անհիմն և անվաւեր զրոյցներ են։

Մեր նպատակէն օտար կը սեպեմք այդ զրոյցի ծագ-
ման և դտած ընդունելութեան վրայ ուսումնասիրութեանց
միջամտիւ. և բաւական կը համարիմք միայն ակնարկել,
թէ այդ բարեմիտ ձեւը երեւան եկաւ այն դարուն, յո-
րում Հայեր մի կողմանէ Հռովմի արտաքին օգնութիւն-
ներու հետամուտ էին և միւս կողմանէ իրենց հայրապե-
տութեան անկախութիւնը Հռովմի առջեւ պաշտպանել
կաշխատէին։ Միեւնոյն հոգին կերելի թէ Ներշնչած է
վերջին ժամանակաց հռովմէադաւան հայ պատմաբաններն
եւս, երբ այդ զրոյցի հիմամբ կը փափագէին հայոց ա-

թողոյ ինքնուրոյնութիւնը պաշտպանել և միանգամայն հռովմայ աթողոյ ձգտումները փայփայել:

12. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

Լուսաւորչի ուղեւորութիւն արած չլինելուն իբր փաստ ի դէպ էր յիշել նաև նորա ճգնաւորական կեանքը, զի նոյն իսկ Վաղարշապատի բնակութենէն փախչող անձի համար հաւանական չէ հռովմի ոստանը այցելելու կնթաղութիւնը: Սոյն այս ճգնաւորական կենաց հետևանքն եղաւ, ծերութեան տկարութիւնն ևս աւելցնելով, որ Լուսաւորիչը չկարողացաւ երթալ Նիկիոյ Ս. Ժողովոյն, թէպէտ հրաւէր եկած էր Գոստանդիանոսի կողմանէ, այլ իւր որդին Արիստակէսը յոյժ իւր տեղը, ըստ աղգային աւանդութեան, թէպէտ և Նիկիոյ Ս. Հարց ստորագրութեանց կարգին Արիստակէս իւր անուամբ գրուած է և ոչ իբր փոխանորդ: Ժողովոյն փակուելէն յետոյ Արիստակէս դարձաւ Վաղարշապատ բերելով իւր հետ Նիկիական հանգանակն ու կանոնները, ուր յատուկ ժողով եւս դումարուեցաւ և Նիկիական հաւատքը հանդիսապէս հաստատուեցաւ և խոստովանուեցաւ:

Աղգային աւանդութեան մէջ ունիմք, թէ Նիկիական հանգանակը Լուսաւորչայ ձեռօք բացատրութեան յաւելումներ ստացաւ և եղաւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հիմնական դաւանութիւնը, զոր Լուսաւորիչը կնքեց և հաստատեց «Իսկ մեր փառաւորեսցուք» հատուածով, որ ամփոփումն է բրիստոնէական վարդապետութեան, և ուր առաջին անգամ կը հնչէ «Սուրբ Երրորդութիւն» բացատրութիւնը, որ նոյն իսկ Նիկիական հանգանակի մէջ կը պակսի: Այդ աւանդական յիշատակը քննադատական զննութեանց հանդէպ չէ կարող տոկալ, զի մեր եկեղեցւոյ մէջ գործածական հանգանակը ոչ թէ բուն Նիկիականն է

Հոսաւորչի յաւելուածներով ճոխացած, և ոչ էլ Կոստանդնուպոլսոյ Ս. Ժողովոյ հանգանակը, այլ Աթանասեան կոշուած հանգանակը, որով և Հոսաւորչի յաւելուածներուն տեղի չմնար: Բայց շատ լաւ կրնամք Հոսաւորչին վերագրել մեր եկեղեցւոյ մէջ այդ հանգանակին ընդունելութիւնը և սլաշտօնական կիրառութեան մտնելը: Իսկ «Իսկ մեր փառաւորեսցուք» յաւելուածն ևս բոլորովին մեղի յատուկ և միւս եկեղեցեաց անծանօթ մի մաղթանք չէ, որ կարող լինիմք ուղղակի մեր Հոսաւորչին յատկացնել անոր խմբագրութիւնը: «Երրորդութիւն» բառին գալով, եթէ ոչ այդ մաղթանքի մէջ, գոնէ հասարակ կիրառութեան մէջ այդ բառը կարող եմք Հոսաւորչի ժամանակին վերագրել, որովհետև չէ փայլում նորա մէջ հինգերորդ դարու ոսկեղէն դպրութեանց ճաշակը: «Երրորդութիւն» որ ճշտիւ շարքի մէջ երկուքէ ետքը յաջորդող տեղը ունենալ կը նշանակէ, չէ տալիս Երեքանձնեայ Աստուածութեան խորհրդոյն մէջ սլարունակեալ երկից միասնական գոյութեան ճիշդ իմաստը, և ոչ էլ կը «համասլատասլանէ» միւս լեզուաց բացատրութիւններուն, որ աւելի լաւ կրնային թարգմանուիլ «Եռեակութիւն» բառով: Հինգերորդ դարէ առաջ ազգին մէջ ընդունուած կրօնական ուրիշ բառեր և բացատրութիւններ եւս ունիմք, որք նմանապէս լեզուական ճշգրտանութեան կողմէ թերի կրնան ներկատուիլ:

Խորենացին Արիստակէսի ժողովէն դառնալը սլատմելով կը յիշէ թէ նա ի միասին բերաւ «քսան կանոնեալ գլխովք ժողովոյն» որոշումները, և թէ Հոսաւորիչը «սուղ ինչ գլուխ յինքենէ ի կանոնս ժողովոյն յաւելու»: Աստի կրնամք հետեւցնել թէ Վաղարշապատու ժողովը նիկիական հաւատքէն զատ իւրացոյց եւս նիկիոյ Ս. Ժողովոյն բարեկարգական քսան կանոնները, յորս կան զանազան օրէնքներ եպիսկոպոսաց իրաւասութեան, եկեղեցւոյ պաշ-

տօնէից վարուց և գործոց, մեղաց ապաշխարութեան և այլ կարեւոր իրաց վրայ, որք և մինչեւ այժմ կը գըտնուին մեր Կանոնագրքի մէջ: Իսկ Լուսաւորչէ դրուած յաւելուածները պէտք է լինին «Կանոն սրբոյն Գրիգորի առաքելոյ Հայոց» անուամբ նոյն Կանոնագրքին մէջ գըտնուածները, որք երեսուն կանոններ են և մեծ մասամբ մեղաց ապաշխարութեան վրայ կը խօսին: Ունիմք եւս «Սահմանագրութիւնը կարգաց և կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի» անունով կանոններ, որք Կանոնագրքի մէջ անցած չեն: Պէտք չէ ենթադրել թէ այսպիսի կանոններ Լուսաւորչէն նիկիոյ Ս. Ժողովոյն տարին դրուեցան, լուսաւորութեան թուականէն քսանուչորս տարի ետքը, և ոչ էլ կարող եմք պնդել, թէ մեզի հասած կանոններ ուղղակի Լուսաւորչէն խմբագրուեցան, այլ թէ այսպիսի կարգադրութիւններ Լուսաւորչայ հեղինակութեամբ հաստատուեցան, գործածուեցան, աւանդութեան անցան, և յետ ժամանակաց Լուսաւորչայ անուամբ ի գիր առնուեցան:

Ի դէպ է այստեղ աւելցնել Լուսաւորչայ անուամբ մեզ հասած մատենագրութիւնը, որ Յաճախապատում անուամբ ծանօթ է, և Ագաթանգեղոսի մէկ մասը, որ «Վարդապետութիւն Սրբոյն Գրիգորի» անուամբ կը պարունակէ Լուսաւորչի քարոզած և խօսած հաւատոյ ուսումները և կենաց կանոնները: Մատենագրական քննադատութիւնը չեն հաստատեր, որ այս գրութիւնը ուղղակի Լուսաւորչի երկասիրութիւններն ըլլան, և ոչ էլ մեր իրաւունք կզգամք հակառակը պնդելու: Մեզի բաւական է այդ մատենագրութեանց Լուսաւորչի անուամբ ճոխացած լինելը, և անոնց մէջ գտնել Լուսաւորչէն մեզի քարոզած հաւատոյ սկզբունքները, որք աւանդական պահպանութեամբ ի գիր առնուած և իբր նուիրական յիշատակ ընդունուած են:

Ժամագիրքին մէջ եւս «Աստուած մեծ» դանձի համար նշանակուած է թէ «ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ ասացեալ» է, բայց մատենադրական և քննադատական զննութիւնք անհնար կը գտնեն Լուսաւորչի ժամանակ այսպիսի մի քարոզ շարագրուիլը, և շատ հաւանաբար ի պատիւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի շինուած է, կամ թէ «Լուսաւորչէ» բառը օտարամուտ յաւելուած է, և հեղինակը Գրիգոր հայրապետներէն մին է, Վկայասէրը կամ Պահլաւունին, վասն զի սոցա պարէն աւելի հին չի կարող լինել գանձը:

Բայց Լուսաւորչի ժամանակ եւս հայ հաւատացեալը առանց հայերէն ժողովրդական աղօթքի չէր կարող լինել, թէ և հայերէն դպրութիւն և դիր չկար: Պէտք էր որ ինչ ինչ մալթանքներ հայերէն լեզուով թարգմանուած և բերանացի աւանդութեամբ սերտուած լինէին և ժողովրդական բարեպաշտութեան պէտքը լրացնէին, օրինակի համար «Փառք Հօր», «Փառք ի բարձունս», «Սուրբ Աստուած», «Հաւատամք», և այլ այսպիսի անհրաժեշտաբար կարևոր կրօնից և հաւատոց արտայայտութիւններ պէտք էր Լուսաւորչի ձեռամբ և իշխանութեամբ հայերէնի վերածուած լինէին, զի անհնարին է ըմբռնել հայուն քրիստոնէութիւնը առանց հայերէն աղօթքի, և զի օտար լեզուներ չէին կարող բոլոր ազգին ընդհանրապէս ծանօթ և գործածական լինել: Սոյն դիտողութիւնը սաղմոսներու վրայ եւս պիտի տարածեմք, նկատելով որ ժամագիրքին մէջ գործածուն սաղմոսներ բաւական տարբերութիւններ ունին աստուածաշունչին բովանդակութեան մէջ պարունակեալ սաղմոսներէն: Չեմք կարծեր որ անտեղի լինի հետեցնել, թէ ժամագիրքին մէջ կը տիրեն չորրորդ դարու թարգմանութիւններ, իսկ աստուածաշունչի մէջ հինգերորդ դարու խնամեալ թարգմանութիւններ:

Այս ամենայն պզտիկ տեղեկութիւններ և դիտողու-

թիւններ կը բաւեն հաստատել, թէ Լուսաւորչի ժամանակ եւս Հայաստանեայց եկեղեցին կարեւոր կարգ ու կանոնէ զուրկ չէր, և ազգային եկեղեցւոյ նկարագիրն ունէր:

13. ԿԵՆԱՑ ՎԱԽՃԱՆ

Սուրբ Լուսաւորչի առաքելական և հայրապետական կենաց վերջին մասը գրեթէ ժողովուրդէն անտես և բոլորովին հեռացեալ կանցնէր իրեն սիրելի առանձնութեան նուիրեալ: Նորա սովորական տեղն էր Դարանաղի դաւառի Սեպուհ լեռը (այժմ Գոհանամ լեռ Քեմախու մէջ), ուր յառաջագոյն առանձնացած էր Ս. Մանէ կոյս Հռիփսիմեանց ընկերներէն: Այդ կուսին ճգնարանը Մանեայ Այր անունով եղած էր Լուսաւորչին եւս սիրական առանձնարանը, ուստից երբեմն երբեմն կենէր իւր հոգևոր գաւազանց այցելել, և հետեւելով նախընթացաբար գրուած պատմութեան, մի վերջին անգամ եւս իջած էր և Վաղարշապատու մայրաքաղաքն ու մայրաթոռը եկած, Արիստակէսի նիկիոյ Ս. Ժողովէն դառնալուն հանդիսաւոր և նշանաւոր պարագային:

Պատմութիւնը չէ տալիս Լուսաւորչայ մահուան պարագաները, և բաւական կը սեպէ ըսել, թէ Մանեայ Այրին առանձնութեան մէջ փոխեցաւ առ Տէր առանց ուրուք տեղեկութեան, և նոյն այրի մէջ թաղուեցաւ անծանօթ հովիւներու ձեռք: Եթէ Լուսաւորչայ առանձնասիրութեան վրայ բարձր գաղափար չունենայինք, պէտք էր խստիւ մեղադրել Հայոց երախտամոռաց անհոգութիւնը, որ կարող կը լինէին մինչև իսկ անդիտանալ իրենց հոգևոր ծնողին մահը: Եթէ Լուսաւորիչ հաստատուն մի տեղ ունէր, սովորական այցելուներ և խնամողներ պէտք էր իմանային նորա մահը, և ոչ թէ պատահական հովիւ-

ներ, և պէտք էր ծանուցանէին իւր դաւակաց, և արքունեաց և ազգին, որպէս զի գոնէ երախտագիտութեան վերջին արտայայտութիւնը չզլացուէր աննման և բազմաբախտ հայրապետին: Բայց կերեկի թէ Լուսաւորիչն ինքնին յատուկ և որոշ կամք ունեցած է իւր տեղը պահելու և իւր մահը ծածկելու, նոր ոմն Մովսէս որ խորայեղացոց անխորհուրդ սիրոյ արտայայտութենէն խուսափելով անծանօթ կը մեռնէր լեռան վրայ:

Մահուան թուականը մերձաւորաբար գտնելու համար միակ ծանօթ պարագայն այն է, թէ նա տակաւին կենդանի էր երբ 325 տարուոյ աշունին Արխստակէս կը դառնայր Նիկիոյ ժողովէն, թէ այդ առթիւ վերջին անգամ լինելով Վաղարշապատ եկաւ, և թէ այն օրէն յետոյ այլեւս չտեսնուեցաւ (Խոր. Բ. 90): Քիչ ետքը Լուսաւորչի մահը տեղի ունեցած պիտի լինի 325 տարուոյ վերջ և ձմեռուան սկիզբը:

Պատմագիրք և գաւազանագիրք հաստատապէս 30 տարի կուտան Լուսաւորչի հայրապետական իշխանութեան և 302 տարիէն սկսելով կը հասցնեն 332-ին: Սակայն այդ հաշիւը այսպէս ճշտողներ կը կարծեն, թէ Նիկիոյ Ս. ժողովը եղած է 331-ին, և ժողովին յաջորդ տարին Գրիգորի մահը գնելով կը հասնին ի 332: Սակայն քանի որ Նիկիոյ ժողովոյն թուականը ճշտուած է 325 տարուոյ ամառուան մէջ, Լուսաւորչայ մահն ևս պէտք է գնել նոյն տարուոյ ձմեռուան, լրացեալ 23 տարիներ հայրապետութեան մէջ ապրելով, այլ ոչ թէ նոյնչափ տարիներ հայրապետութիւնը կատարելապէս վարելով. զի 306 տարիէն սկսելով իրեն օժանդակ ունեցաւ որդին Արխստակէսը, և վերջին գոնէ 10 տարիներու մէջ ամեն պաշտօնավարութենէ ձեռնթափ եղած էր:

Լուսաւորիչն 239 տարին ծնած լինելով և մինչև 325 ապրած լինելով, մեր բացադրած և հաստատած

Ժամանակագրութեամբ, մեռած կը լինի 86 տարեկան, որ դժուարիւմանալի ենթադրութիւնն չէ:

14. ԳԻՒՏ ՆՇԽԱՐԱՑ

Նկատողութեան արժանի է, որ ամեն սուրբերու մահուան օրը տօնական լինելով, միայն Լուսաւորչիլը այդ տօնը չունի, որ նշան է թէ իրօք Լուսաւորչի մահը իսկըզբան ծանօթ բան չէ եղած: Հնագոյն տօները եղած են վիրապէն ելնելը և նշխարաց գիւտը, իսկ վիրապ մտնելու տօնը աւելի ուշ հաստատուած է: Թերևս վիրապէն ելնելը նոյն իսկ իւր կենդանութեան ժամանակ տօնելի տարեդարձ եղած է, և իբրև Լուսաւորչի տօն շարունակած է մահուանէ ետքն ևս: Իսկ նշխարաց փափաքն ևս շատ մեծ եղած պիտի լինի, որ վերջապէս կը հաճի Աստուած յայտնել զայն Գառնիկ անուն մի ճգնաւորի, և այս հրաշալի պարագայն եւս հանդիսաւոր տարեդարձով կը տօնուի: Նշխարաց գիւտը կը դրուի սովորական և նոր հաշուոց համեմատ 441-ին, այլ մեք հաւանական չեմք դտնել այդ թուականը:

Երբ կը մեռնի Ս. Վրթանէս ըստ մեր հաւանական հաշուոյն 341-ին, կը թաղուի նա ի Թորդան Գարանաղեաց ըստ միաձայն վկայութեանց Խորենացւոյն (Խոր. 24) և Բուզանդայ (Բուզ. 29), միայն թէ մինչ Խորենացին մարդարէական մեկնութիւն կուտայ այն տեղ թաղուելուն ուր յետոյ Լուսաւորչայ ոսկերք պիտի ամփոփուէին, Բուզանդ պատմական և յայտնի կերպով կտսէ թէ «անդ առ մեծի հայրապետին Գրիգորի գտնա սուրբ զոսկիրան հանգուցանէին»: Երբ կը մեռնի Ս. Արիստակէս 333-ին ըստ մեր հաւանական հաշուոյն կը թաղուի ի Թիլ Եկեղեցաց, և այդ զուկին իւր հօր մօտ չթաղուիր կը ցուցնէ, թէ այն ատեն դեռ չկայր Լուսաւորչի գերեզմանը:

ի Թորդան, մինչ Վրթանիսի այստեղ հօրը մօտ թաղուիլը կը հաստատէ թէ ուրեմն Լուսաւորչի նշխարը գտնուեցան Վրթանիսի կաթողիկոսութեան ժամանակ, և Սեպուհ լեռնէն բերուելով թաղուեցան ի Թորդան, որ Լուսաւորչի անձնական սեփականութիւնն էր արքունական շնորհամար: Գուցէ նոյն ինքն երանելի ճշնաւորն Գառնիկ, սուրբ Լուսաւորչին ձեռնասուն և անմիջական աշակերտ մի է, որ իւր հոգեւոր հօր նշխարաց հետամուտ եղած է: Մարթ է ևս ասել, թէ նշխարը Լուսաւորչին աւելի կանուխ էլ անձանօթ չէին, բոլորովին ի Մանեայ այրն Սեպուհոյ, մինչ Վրթանիսի ձեռօր փոխադրուեցան ի Թորդան ի սեփական կալուած իւր տոհմին: Ըստ այսմ կասեմք թէ պատմութիւնն նորա համար շատ կարեւորութիւն չտուաւ զիւտի նշխարաց թուականին, որովհետեւ պարզապէս սոխորական պայմաններու ներքեւ կատարուեցաւ: Որդւոց և թոռանց մի պատմութիւն եւս յայտնապէս Գիւտի նշխարաց պարագայն կը խառնէ Վրթանիսի կաթողիկոսութեան (Սոփ. 51), որ կատարելապէս կը հաստատէ մեր կարծիքը, և ոչինչ կը ստիպէ մեզ այլ ևս մի դար յետաձգել մի այդպիսի կարեւոր դիպուած, ինչպէս նոր ժամանակագիրք կուզեն, որ անյարմար և անպատիւ ևս կը դառնայ երկար ատեն զուրկ և անհոգ ենթադրելով աղզը իւր Լուսաւորչին հանդէպ:

Թորդանի մէջ ամփոփեալ նշխարը չեմք զիտեր երբ սկսան հանուիլ և ցրուիլ: Լուսաւորչայ Ս. Աջը եղած է հայրապետական աթոռոյ գանձն ու զօրութիւնը և իբր պաշտօնական նշանակ նորա իշխանութեան, որով և նշանաւոր դեր ունեցած է կաթողիկոսական աթոռոյն տեղափոխութեանց մէջ: Էջմիածնայ մայրաթոռը կը պարծի ցարդ ճշմարիտ Ս. Աջով, որ կը գործածուի Ս. Խաչափայտի և Ս. Գեղարդի հետ Մեռնի օրհնութիւնը կատարելու: Ուրիշ գլխաւոր մասունքներ ներսէս Զինոզ

կաթողիկոսէ զեռեղուեցան Վաղարշապատու Ս. Լուսաւորիչ կամ Զուարթնոց եկեղեցւոյն մէջ, որ աւերակ է այսօր Վաղարշապատու մօտ և կը կարծուի իսկ թէ դեռ մասունքներ կը գտնուին շինութեան հիմերուն մէջ: Իսկ գլուխն և ինչ ինչ ոսկերք և շղթայի մասը միջին դարու մէջ, սոյն այս Զուարթնոց եկեղեցիէն հայ կուսանաց ձեռօր փոխադրուեցան Նէապոլիս (Նապօլի) Իտալիոյ, ուր և յատուկ տաճար շինուեցաւ ի պատիւ Ս. Լուսաւորչին, որ և յարդ կը մնայ Ս. Գրիգոր Հայոց (Տ. Gregorio Armeno) անուամբ, և յարակից կուսաստանով, ուստի պակսած են այլ ևս հայ կուսաններ, և իտալացի կուսաններ կը բնակին անդէն. և մեծաւ պատուով կը պահեն Ս. Լուսաւորչին գլուխը ամփոփեալ գրեթէ բնական մեծութեամբ և հայրապետական զարդերով շինուած պըղնձեայ և համակ ոսկեղօծ կիսարձանի մէջ, ինչպէս նաև ուրիշ ոսկերաց և շղթայի մասեր: Ս. Գրիգոր յատուկ ջերմեռանդութիւն կը վայելէ բարեպաշտ նէապոլսեցոց կողմէ, և Ս. Գենարիոս (Տ. Gennario) եպիսկոպոսի հետ, որ Նէապոլսոյ առաջին երկնային պաշտպանն է, Հայոց Ս. Գրիգորն ևս քաղաքին երկրորդ երկնային պաշտպանն ճանչցուած է, և փառաւոր տօն ունի սեպտեմբեր 30-ին ըստ նոր տոմարի:

Իսկ մեր մէջ գլխաւոր տօնն է զիւտի նշխարաց յիշատակը Հոգեգալստեան երրորդ շաբաթ օրը, և հրամայեալ տօն կը պահուի բոլոր ազգի մէջ: Նոյնպէս հանդիսով կը կատարուին թէ վիրապ մտնելուն և թէ վիրապէ ելնելուն յիշատակները. առաջինը Մեծ պահոց հինգերորդ շաբաթ օրը և երկրորդը Հոգեգալստեան առաջին շաբաթ օրը: Նոյնպէս ի պատիւ Լուսաւորչին կը համարուին Միածնի իջման կամ Ս. Էջմիածնի տօնը Հոգեգալստեան երկրորդ կիրակին. և Մայր տաճարի նաւակատեաց կամ ս. Զովակաթի տօնը վերափոխման նախ-

ընթաց շարաթ օրը, վերջապէս վիրապի մէջ հրեշտակի հանապազօր այցելութենէն մի օր պակսելուն յիշատակը համբարձման շորրորդ օրը կամ թէ Երկրորդ ծաղկազարդ կոչուած յինանց եօթներորդ կիրակին, Իսկ ի պատիւ Ս. Լուսաւորչին յօրինեալ երգերու և շարականներու գեղեցկութիւնը և առատութիւնը նոր փաստ մի է ազգին դէպ առ իւր Լուսաւորիչն ունեցած ջերմեռանդութեան, որոյ անունն ու յիշատակը հանապազօր և ամեն օր շատ անգամ կը կրկնուի բոլոր գլխաւոր մաղթանքներու մէջ: Վերջապէս Հայն իւր եկեղեցին, իւր հաւատքն, իւր յոյսն, ու իւր սիրոյն բոլոր իղձերն հետ իւր Ս. Լուսաւորչին հետ կապուած է, և իւր այդ բոլորանուէր զգացմանց լրումն ու ամփոփումը կարտայայտէ, երբ իւր քրիստոնէութիւնն ամբողջաբար կը կոչէ **ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԱՅ ԼՈՅՍ ՀԱՒԱՏՔԸ**, այն՝ զոր պարթեւագնեանն Գրիգոր տարածեց և ամրակուռ հաստատեց վիշտասան դարեր առաջ, և որ եղև ընդ բովանդակ դարս իւր հոգեծին որդւոց արթուն պահապանն, և որ ակտի պահէ նոցա անվրդով և անսասան մինչեւ ցրումն ժամանակաց, և ակտի առաջնորդէ դէպի յաւիտենական երանութիւն:

